

L ü h i k e

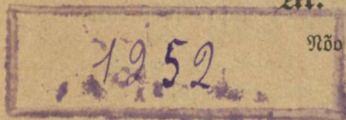
Kodumaa Kirikulugu.

Üleüldise kirikusoo lisaks

oma „Kodumaa kiriku- ja hariduse loo“ järele kokku-
wõtlisult üles tähendanud

M. Lipp,

Nõo õpetaja.

Tallinnas, 1898.

R. Busch'i raamatukaupluse kulguga trükitud.

Эстляндская Евангелическо-Лютеранская Консисто́рія симъ
удосто́вѣряетъ, что къ печатанію этой книги со стороны сей
Консисто́ріи препятствій не имѣется.

Ревель, Вышгородъ, 16-го Января 1898 г.
№ 105.

Вице-Президентъ,
Генераль-Суперъ-Интендентъ: Л. Хершельманнъ.
за Секретаря: А. Келеръ.

Дозволено цензурою. — Юрьевъ, 4 Марта 1898 года.

2/27133

I. Katoliku kiriku aeg a. 1159—1521.

§ 1. Kodumaa missiooni algus. Kolm esimest Liivimaa piiskoppi a. 1186—1229.

R a w a. 1. N. 1159. 2. Meinhard 1186—1196. 3. Berthold 1196—1198. 4. Piiskop Albert 1198—1229. 5. Gesti jõda. 6. Daanlased Gesti maal. 7. Uue aja tähtsus.

1. Esimese ristiusu sõnime Baltimaale tõivad Daanlased, kes sel ajal, kui teda ja ta rahwaid, Eestlasi, Liivlasi ja Lätlasi nimetama hakati, kuulsad ja wägewad olivad. Kuid palju jälgid pole sest Daani missionist järele jäänud. Palju tähtsamaks pidi see saama, kui Sakslased meie maaga ennast tutvustasivad, teda Euroopa maale nagu üles leidsivad. Nagu tuttav, olivad Saksa kaupmehed oma mereteest ära ekses Väina ehk Düüna jõe suhu sattunud ja siin maale astunud. See on sündinud a. 1159 ehk pea pääle selle.

2. Sõnum uuest maast ja tema rahwastest pani ilma liikuma. Tema tegi ka elatanud Augustiinlaste preestri Meinhardi Segebergi kloostriis Holsteinis nooreks. Aastal 1186 tuli tema Liivimaaale, et siin ewangeliumi kuulutada. Weel selfamal aastal ehitas Meinhard Düüna kaldale Ükskülasse esimese kiriku. Tema töö edenes, nii et palju ennast ristida lastiwad. Ssegi tähtis Liivlaste wanem Raupo mõttis ristiusu wasta ja jäi selle kuulutajatele surmani truuks. Selle kõige eest nimetati Meinhard esimeseks Liivimaa piiskopiks a. 1188.

Kuid ka wastahakkamine on juba alganud. Oli ju kiriku kõrwa Ükskülasse kindel loss ehitatud. Liivlased kardawad, et nad ristiusuga oma wabaduse kautawad. Ja see kartus polnud asjata. Juba a. 1193 oli paawst Cölestinus III. ristijõda Liivi paganate wasta kuulutanud. Tema oli käskinud: wastapanijad sunnitagu ristiusu wasta wõtma — mõega teraga! Nõnda on mõel sõna asemel missiooni abinduuks saanud. Mission, mis kalliste alganud, on ebateele sattumas.

Et see nõnda tulnud, selle kohta on Meinhard ilma süüta. Tema on oma püha kohust täitnud, nii palju kui ta ual jõudis. Tema jäi oma karja juure, ehk ajad weel raskemaks lastiwad.

Kõik wanad tunnistused teewad tõeks, et ta üksi „Aristuse pärast“ Liivi maale tulnud ja siin rasket waewa näinud. Enne surma loigus ta weel Liwlaste wanemad oma ümber ja õnnistas neid, nagu surija Jakob oma poegi. Siis läks walfeste hingama, õnnistatud elu järele, Meinhard — Liwlaste apostel, 12. Oktobril 1196.

3. Teine Liwlaste piiskop oli Berthold a. 1196—1198. Ta astus ametisse kui rahukuulutaja, tuli aga siis pea — sõjawäega. Riia oja ääres algab werine wõitlemine ristirüütlite ja Liwlaste wahel. Piiskop Berthold langeb a. 1198. Wanem Imant oli teda odaga selja tagant läbi pistnud.

4. Nüüd nimetati mehine ja julge Albert von Burchowden ehk Apeldern kolmandaks Liivi piiskopiks. Ja ta oli seda a. 1198—1229. Albert oli mõgamees, pääläest jalatallani. Rewadel 1200 jõudis ta 23 laewaga püha Maria lipu all Väina jõe suhu. Wõidetawa maa oli Innocentius III. juba enne pühale Mariale pühendanud. Sest tulebki Maria maa nimi.

Kuid kõige esmalt pidi Albertil maal üks kindel koht olema. Sest asutas tema aastal 1201 Riia linna, ehitas hulga wähemaid lossifid ja kindlusi. Ühtlasi asutas Albert 1202 uue rüütli-seltsi, Mõega wendade ordo. See pidi ristiusu meie metsmaadesse kandma.

Esmalt algab missioon Liwlaste wasta: mõel eel ja siis preestril selle kannul! Rahelja aastat, a. 1200—1208, kestab katolik missiooni-sõda Liwlaste wasta. Raudmehed wõidawad. Liwlastel taganewad. Ilma waewata läks ka Lätlaste allahaitmine. Nuuwäart preester Lät Hindrek katsub nüüd ka armusõna kuulutada. Tema teeb ustawat missiooni tööd Lätlaste, Liwlaste ja wiimaks Gestlaste juures. Weel a. 1259 on ta ametis. Ka ühe ajaraamatu omast ajast on ta meile järele jätanud, mis 1227. aastaga lõpeb.

Siis tuli suur Gestli sõda 1208—1224, weel hirmsam, kui sõjad enne teda. Usust, mida mõega sunnil pakuti, ei saanud Gestlastel aru. Nad nägivad üksi oma wabaduse kadumisi. Ja selle eest seisiwad nad wereni. A. 1211 oli hirmus wõitlus Wiljandi all, a. 1217 lahing Wiljandi maal, kus Gestlaste wanem Lembitu, Liwlaste wanem Raupo langesiwad. A. 1224 langes ka kindel Tartu Sakslaste kätte, mis suurema sõja lõpetas. Weel paniwad mehised Saarlased wasta. Kuid a. 1227 langes Muhu ja siis ka Waljala linn. Seega lõppis suure Gestli sõja wiimne jätk. See on risti Gestli wäljadele üles seadnud,

enam hirmu kui armu teel. Siiski on ka mõni seemne terake juba südametesse langenud. Omal ajal pidi ka see tõusma ja vilja kandma.

Sellega oli Albert oma suure ülesande täitnud. Mis ta is-
tutanud, on paavsti kirik omalt poolt vastu võtnud ja finnitunud. See sündis paavsti saadiku Moode na Willemi läbi, kes a. 1225—1227 siin viibis ja terve maa läbi reisis. See kallis mees oli kui rahu ingel mõdegamehe Alberti kõrval. Igal pool õpetas ta rahvast lasteste ja armsaste. Nimelt nõudis ka kõrge külaline: ärgu tehtagu rahwa koormat raskemaks, kui ta seda kanda suudab! Pea pääle selle, 29. Januaril 1229, suri ka Albert ise. Riia domkirikusse, mille ta ehitanud, pandi hingama Riivi kolmas ülem karjane, piiskop raudriides, apostel sõjamundris.

6. Pääle Saksa rüütlite oliwad ka Daanlased uueste meie kodu põhjapinnale astunud. Sinna oli Albert ise wägewa Daani kuninga Waldemari II. kutsunud, et ta Gestlasi karis-
taks. Waldemar tuli, ei mitte, et Alberti aidata, waid et oma wäge suurendada. Tema wõitis Gestlaste kindluse Lindanisa ära ja ehitas selle asemele Tallinna linna a. 1219. Nimi Tallinn tähendabki: Daani linn.

7. Suur oli muutus, mida a. 1186 meie kodumaale toonud. Küll tõi see ka palju hädaohtu, siiski ka ristiusu walguft. Hommikumaa karjakaswatajate wiisi oli senni maani meie rahwas mööda metsmaid ümber luusunud. Nüüd pakutakse talle seda haridust, mis õhtupoolse Euroopa suureks teinud. Senni maani oli meie rahwas oma ebajumalate, pahade waimude ja nõidade ees wärisenud. Werine inimese ohwergi oli ette tulnud. Nüüd kuulutatakse talle lepitust kristlikus jumalakojas, tõsist Jumalat, kes ka surmas elu annab. Juba on ustawaid karjasid olemas, kes haigeid kosutawad, surijaid trööstiwad. Kiriku koorides on maarahwa lapsi; preestridki on juba maarahwa seast. Kloostrid ja kirikuid hakatakse ehitama. Sellegi juures õpib meie rahwas kunsti ja osawust, mis tal senni maani tundmata. See kõik oli suur wara. Kuid tähtsa wara on meie esiwanemad selle eest ka wasta andma pidanud. Mjalugu on seda neilt nõudnud, mis ta mujaltgi rahwastelt nõudnud, kes hariduse rahwastega kokku puutunud. Nad kautasiwad priiuse, esmalt oma politilise priiuse, sest nad saawad wõera walitsuse alla. Siis hakati ka nende ihu-priiust kitsendama. Piiskop Albert paneb meie

rahwale esimesed orjused pääle; ta ajab esimesed rajajooned päris põlwele. Kuid tema aja orjus pole weel päris pärispõlv. See on pärast poole sündinud.

§ 2. Kolmsada aastat ordo aega a. 1224—1521.

R a w a. 1. Saksa-ordo 1237—1347. 2. Piivi neli seisust. 3. Kodu-
sõjad. 4. Talupoja-seisus. 5. Katoliku misjoni wili. 6. Selle aja us-
tawad tarjased.

1. Saksa-katolikule kirikuriigile, mille Albert rajanud, hakkawad pea mitmed wastased pääle käima: Wenelased, Daanlased, Leedu rahwas. Nende wasta oli mõega ordo üffi nõrk. Seks ühendas ta ennast a. 1237 Saksa rüütli ordoga, mis a. 1190 Palestiinas sündinud ja nüüd paganliste Preislaste wasta wõitles. Nii sai Saksa rüütliordo mõdegawendade püüanduse enese kätte. See uuendud Saksa ordo oli nüüd esimene wõimus Piivi maal — 100 aastat. Välised ja kodused wastased peawad seda märkama. Wega, mis juba Albertiga alganud, nimetatakse seepärast ordo = ajaks. Ja see aeg lõpeb alles a. 1561.

Kuid jälle käib kohutaw sõnum üle maa. Jüripäewa õhtul 1343 on mäsutuli taewa poole leekinud! Harjumaal on kloostrid ja mõisad tuhahunnikuks tehtud, nende asunitud halastamata surma saadetud. Weel kord on Gestlased mõega tõmmanud — priiuse kasuks. Neli „kuningat“ seisawad juba Tallinna all. Rootsi pooltki oodatakse abi. Silmapilgud on ordoriigile hädaohtlikud. Kuid siingi wõitis ordomeister Burchard von Drenkenlewen 14. Mail 1343. Kolmtuhat mäsajat langesiwad weresse. — Ka Saarlased tõusiwad weel jellesama aasta Heinakuul üles. Jällegi wõitis ordo wägi Karja linna all. „Kuningas“ Wesse juri wõllas, 9000 Saarlast mõega tera all. — Siis oliwad a. 1347 ka Daanlased Gestimaalt lahkunud, mida nad enam taitsta ei jõudnud. Dstu teel oli ordo ka Gestimaa enesele omandanud. Tema walitseb nüüd Soome lahest kunni kuni Kura maad, Läänemereest Pihkwa piirini. Kõike seda maad nimetatakse ka Piivi maaks. See rüütliordo, kes teda oma mõdegaga kokku hoiab, kannab ka Piivi ordo nime.

2. Kuid oli ta siiski Piivi ainus peremees? Ka kirik tahtis seda olla. Tema oli ju püha Maria lipu all wõitlemisele Piivi

paganate vasta üles kutsunud, võitu õnnistanud. Riia piiskop oli päälegi pea pääle Alberti surma pääpiiskopi auu sisse tõstetud, a. 1253. Tema all seisivad 4 piiskoppi: üks Tartus, tõine Pihulas, kolmas Rura maal, neljas Tallinnas. Pihula eht Lääne piiskopi all oli ka terve Saaremaa. Nemad kõik olivad päälegi otseteel maaisandad. Ka piiskoplik kirik walitses otseteel oma maa üle. Temagi tahtis Liivi otstuste juures ühes rääkida. Seesamasugusid õigusi nõudsiwad enesele suured Liivi kaubalinnad. Olivad ju Riiga, Tallinn ja Tartu a. 1285 kuulsa „Hansa“ seltsi liikmeks saanud. — Nii sama olivad juba ka ordorüütlike wasallid eht laenu mehed tähtsaks saanud. Nemad olivad ordorüütlike käest maad laenu pääle eht pruukimiseks saanud, mille eesti nad jälle sõjaajal oma mõegaga pidivad teenima. Need wasallid polnud ühtegi mungatõutust annud. Nad elasivad korralises abis ja perekonnas elus. Nii said nad pea tähtsamaks kui ordorüütlik ise. Neist ongi meie aja mõisnikud, nende maadest meie mõisad ja wallad oma alguse saanud. Ka need wasallid tahawad midagi tähendada. Pääotfused langewad Liivi maapäewadel, kuhu kõik neli seisust oma saadikud saadawad: rüütli ordo, piiskopid, linnad ja wasallid. Talupoega üksi ei peeta enam wabaks maaseisuseks. Kui ordo ära lõppis, kautasiwad ka waimulik seisus ja siis ka linnad oma maapäewa õiguse. Nüüd wõtawad sest üksi rüütlik osa. Nemad peawad ennast terve maa eestkostjateks.

3. Igauks neist neljast seisustest püüdis Liivis midagi tähendada. Ülemwõimust püüdiswad nimelt rüütli ordo ja Riia pääpiiskop oma kätte saada. See on suuri segadusi sünnitanud. Inetu kodu-sõda on nii tihti nende seisuste wahel leegile läinud, linnugi sõjamundrisse pannes. Dife tühiste põhjuste pärast on sagedaste sõda sündinud. Umbes 100 aastat enne Tallinna maa äravõitmist oli sõditud. Pea katkorda nõnda palju kestis sõda weel pääle selle. See on ütlemata palju kahju kiriku elule toonud: ülemate ja alamate südamed pidasiwad alatises sõjataras karedaks ja armutuks saama. Siis tuli sagedaste hädaohtu ka wäliste wastaste: Wene, Leedu ja Poola poolt, kõige hirmsam a. 1410. Siin seisivad Tannebergi küla juures Poolakad ja Liivi rüütlik üksteise wasta. Poolakad wõitsiwad täieste. Ordo sai siin surmahaawa. Sest ei jõudnud teda ka Wana-Liivi suurem mees, Wolter von Plettenberg, päästa, kes 1494 ordo-meistriks eht ülemaks oli saanud. Liivi rüütlikirik ja ka see

katolik kirik, mis temaga kokku kaswanud, pidi ennast elu õhtule walmistama.

4. Kare ja armuta oli ordo aeg. See ei wõinud ka talurahwale õnne tuua. Piiskopi Alberti ajal oli ta weel ihulikult prii. Aga pea saab ta teutegijaks sulaseks. Ja 14. aastafajal on ta maa külge seutud ja kohustatud, kus ta elab. Siit ei tohi ta enam lahkuda. Eesti mäts a. 1343 toob talupojale üksi kibuwitsu. Pääle selle pole ta üksi maa külge seutud, kus ta asub. Ta on isanda päris, kelle maa on. Maakohustus on ihupäriduseks saamas. Ja kui ordoaeg lõpeb, on pärispõlwo peaaegu walmis. Ordoaja enese orjus pole kohe nii raske olnud.

5. Wäljadel, kus weri nii tihti auranud, ei wõinud usu wiljufe õitseda. Päälistaudu oli misjioni tööd tehtud. Päälistaudu oli rahwa kaswatamine ka pääle selle. „Wakkustel“, kus piiskop oma kümnele wasta wõttis, katsuti ka rahwast. Kes midagi ei teadnud, sai „halastamata peksta!“ Nii oli lugu ka katoliku kiriku paremate meeste all. See aeg kaswatab rahwaid mitte lahke õpetusega ja armuga, waid — käsu sunni ja hirmuga. Suuri ja uhkeid jumalakohtasid oli küll linnadesse ehitatud. Ka suurem jagu maakirikuteft oli ordo ajal walmis. Kuid neis ei kuulutatud mitte puhast Jumala sõna. Jumalateenistus peeti tundmata ja wõeras Ladina keeles. Wäljefed uhked kiriku kombed ei jõudnud rahwa südameid muuta. Seks ei saadud ka ülemate ja karjaste elust ühtegi äratust. Preestritele ja munt-rüütlitele oli abielu keelatud. Nende kodune elu ei wõinud eeskujuline olla. Oli tihti koguniste kõlwatu ja kurwastaw. Nii jäi ka kogudus weel suure waimutooruse sisse. Wälispidi pani rahwas katoliku kuue selga, aga selle all elutses wana paganus lopsakalt edasi. Suured hulgad teedawad ka nüüd weel nõiarohtu. Nad kummardawad oma wanu ebajumalaid saludes ja hiites, koguwad ennast oma wanade kahjade ehk kiwialtarite ümber. Katolik mõte segab ennast tihti päris pagana usu mõtetega. Oma ohwriande annawad nad kord kloostriks, kord panewad nad selle Taara tamme ehk püha pihlaka alla, ehk heidawad selle pühasse hallikasse. Waimud on weel pimeduse wangis; nad ootawad wabastawat sõna, mis neid walgusele wiiks.

6. Küll on ka katoliku kiriku ajal juba mehi olnud, kel ärras süda oli meie rahwa häda pärast. Juba Meinhard, Läti Hindrik ja Mootena Willem oliwad niisugused. Nii oli ka Riia pääpiiskop Henning von Scharffenberg (1424

—1448) seesugune ustaw karjane. Riia kirikukoo pääl a. 1428 nõudis tema, et preestrid rahwakeele täieste peawad ära õppima. Ka pidiwad nemad enne õnnistamist lapsi mõne nädala lugemises ja palwete harjutamises õpetama. Ka muidu sai kallis mees rõhutute eestkostjaks.

Tema sarnane oli ka Lääne ja Saaremaa piiskop Johannes IV. Kiewel, 1515—1527. Waimuliku seisuse toorust ja paganlikku pimedust püüdis ta muuta, nii palju kui ta wõis. Iga pühapäew pidi kirikus Njameie, Maria palwe, usutunnistus ja 10 käsku nii ära seletatama, et see südamesse tungib. Ka rahwale nõuab ta wälises elus kergitust. Rahwa kooligi mõte on tärkamas. Ka andis ta a. 1517 Rooma katekismuse Cesti keeles preestrite kätte. See pidi ametlik juhatus rahwa õpetamise juures olema. Kui see raamat trükitud oli, siis oli see esimene raamat Cesti keeles.

Nende auusate meeste püüdmiised pole mõjuta jäänud. Kiriku elu on selle järele wisiste mõnelt poolt paranenud. Aga täit uuendust pole see toonud ega tuua wõinud, nii kaua kui selge ja puhas Jumala sõna keelatud ja kätte all oli. Ja kui see kate langes, ka otse aastal 1517, siis oli Johannes IV. Kiewel ise see mees, kes usupuhastusele omas piiskopkonnas uffe lahti tegi.

II. Usupuhastamisest kunni Rootsi aja lõpuni a. 1521—1710.

§ 3. Päris usupuhastamise aeg a. 1521—1561.

R a w a. 1. Usupuhastamine Riias. 2. Saaremaal. 3. Tartus. 4. Tallinnas. 5. Maapäew 1554. 6. Kiriku seadus. 7. Usupuhastus ja talurahwas.

1. Haamri hoobid, mis 31. Oktobril 1517 Wittenbergi lossi kiriku uffe pääle olivad langenud, kofsiwad ka meie kodumaani. Lutheruse õpetus püha kirja põhjal tungis ka siia kui toit pääle pika pilkase õõ. Wahejaamaks sellele pidi selleaegne kuulus Treptowi kool Põhja Saksamaal saama, kus ka palju Liivi maa poegi õppiswad. Lutheruse raamat „Kiriku Paabeli wangipõlweft“ oli ka jään wakksetes kooliruumides uue liifu-

mise äratanud. Waimustusega olivad sääl noored mehed ewangeliumi poole tunnistanud, mis ses kirjas kuulutati. Kohane piiskop oli sellepärast kooli sedamaid finni pannud. Kooli juhataja Joh. Bugenhagen läks Lutheruse juure Wittenbergi. Aga mis pidi Andreas Knopfen, tema abiline, tegema? Tulgu tema Riiga! Hakaku ta siin uueste õpetama ja kaswatama! Nii palusiwad õpetajat õppijad, kes Riiaist pärit. Ja Knopfen tuli hää meelega. Selle lihtsa koolimehe Riiga tulemine pidi meie kodumaale tähtsamaks saama, kui midagi muud enne seda.

Aastal 1521 jõudis Knopfen siia, kus tema wend juba enne waimulikku ametit pidas. Ka oli tee muidu juba ewangeliumile ette walmistatud. Kelle läbi, seda ei wõi meie tõendada. A. 1522 wõis Knopfen juba katoliikude waimulikude meestega awalikult waielda. Wõitlus oli katoliku kiriku õpetuse wasta alganud, mis Maria maal päris uudis oli. Rogudus aga pööras ennast Knopfeni poole. Raekogu seadis ta Beetri kiriku õpetajaks 23. Oktobril 1522. Siwi päälinnas oli tuli leegile läinud. Keegi ei jõudnud seda enam kustutada. Küll nõuawad selsamal aastal Wolmari maapäewal Roomlased: põletatagu Lutheruse kirjad ära! Aga nõudmine jääb täitmata. Nimelt Riia linna sekretär Joh. Zohmüller oli selle wasta wõidelnud. Ordo-meistrilgi Wolter von Plettenbergil polnud tahtmist waimulikkuudele isandatele järele anda.

Juba oli päälegi tasase Knopfeni kõrwa veel tõine tunnistaja astunud, kartmata ja julge Sylwester Tegetmeyer. Tema seati Jakobi kiriku õpetajaks, ka weel a. 1522, kus ta halastamata katoliku kiriku wasta tunnistas. Selle esimene mõju oli ootamata: Jakobi kirikus hakati kujukid ja pilta maha kiskuma, altarid ja wana hana kiviid lõhkuma. Kauplejad, kes pattude andeksandmist müüinud, peffeti minema. See oli seeme, mille mõistmata liha meel külwanud. Selle waigistas sõna üffi. Knopfeni ja Tegetmeyeri jutlused tegiwad rahwa pea rahuliseks. Usupuhastus edenes jälle rahulikul wiisil. Selle wasta tahtsiwad ka Riia preestrid oma mõju näidata: suurel Reedel 1523 läksiwad nad suures pidurongis oma lippude ja kujukudega linna wärawast wälja, linna ära wandudes. Aga see ei mõjunud midagi! Üffi oma waesust olivad nad seega üles tunnistanud. Usupuhastus edenes iga päewaga. Augusti kuul 1523 wõib juba Lutherus „sõpradele Riias, Tallinnas ja Tartas“ üht aratusekirja kirjutada, kus ta neid palub puhaõ õpetust finni pidada,

fui nad selle eest ka peakõivad kannatama. Nii üleüldiselt on juba ewangeliumi asti saanud.

Nüüd pidi parem nõu selle wasta aitama: saatekond oli paawsti juure saadetud palwega: wõetagu Liivi ketserite käest kõik õigused ära! Wõlglast ei pidanud neile enam oma wõlga tasuma, oma wannet ega ustawust pidama! Langegu Liivimaa kirikuwande alla! Sellepääle sai rahutus määratu suureks. Kui saadikud tagasi tuliwad, tunti nad Düünamündes ära ja pandi wangi. Üks neist oli luuletaja Burchard Waldis. Wangikojas pööras aga see tähtis mees uue õpetuse poole ja sai ta waimustatud eestkostjaks. Nii on a. 1524 Riia linn täieste ewangeliumi-usuline linn. Kolme ainsa aasta sees oli see suur muutus sündinud, oli katolik kirik oma wõimuse täieste kaotanud.

2. Nagu Riias, leidis usupuhastamine ka mujal kerge wõidu. Kõige lahkem oli tema wastawõtmise Saare- ja Läänemaal. Siin andis auuwäärt piiskop Kiewel 15. jõulu kuu päewal 1524 käsu wälja, et Jumala „sõna ilma inimeste õpetusteta puhtaste peab kuulutatama, nagu Kristus ja tema apostlid seda õpetanud.“ Siis läks kallid mees ise pea hingama, 27. Aprillil 1527.

3. Suuremaid takistusi sündis usupuhastamisele Tartus. Siin oli piiskop Joh. Blankensfeldt walju walitsust pidanud, kunni määratseja Melchior Hofmann siia tuli. Selle jutlused oliwad kui tuli püüsirohusse langenud. Piiskopi meeste wasta oli juba werine wõitlus alanud, kus neli kodanikku langesiwad. Nüüd kistuti kiriku ukseid lahti, pühad kujud purustati ära. Kõik tehti puupaljaks, mis kuidagi katolikku usku meelde tuletas. Piiskopi loiski langes kodanikkude kätte. Siis tuli S. Tegetmeyer Riias Tartusse ja pidas siin neli nädalat jutlusi a. 1525. Seega jäi kõik rahuliseks ja usupuhastus edenes takistamata. Sõna oli siingi umbrohu wälja kiskunud, mis usupuhastuse warjul sisse tunginud.

4. Ka Tallinnas kuulutatasse juba 1523. aastast saadik puhast Jumala sõna. Siin saawad usupuhastajateks: õpetajad Johann Lange, Hermann Marsow ja Zacharias Gasse. Siingi tormatasse piltide ja kujude wasta a. 1524. Aga kirjaste sõna toob ühe päewaga rahu tagasi. Joh. Lange nimetatasse Tallinna esimeseks superdendiks. A. 1525 peawad mungad juba Tallinnast wälja minema. — Ka Kura-

ma a on a. 1526 ewangeliumile täieste lahti. Puhas Jumala sõna kuulutus on seega termel Baltimaal wõidule saanud.

5. Kuid siiski polnud tal weel seaduse warju. Selle on ta alles järgmiste aastakümnete sees enesele wõitnud. See sündis, kuna ka wägew ordomeister Wolter v. Plettenberg enam usu-puhastuse poole, kui ta wasta oli. Küll ei ole ta krooni ühise Liivimaa üle, mis ewangeliumi-usuliseks ilmalikuks riigiks pidi saama, ja mida talle a. 1526 kõigi Liivi seisjate poolt pakuti, wasta wõtnud. Uus mõte oli talle liig suur. Ta suri oma lapsepõlwe usus a. 1535. Uga usu-uuendusele pole ta kuski takistusi teinud. Tema järeltulija Hermann v. Brüggeneu (1535—1549) tunnistas ennaft siis awalikult ewangeliumi usu poole. Siis tegi Wolmari maapäew a. 1554 täieks otsuseks: Igamees wõib Liivi maal oma usku oma südametunnistuse järele üles tunnistada. Sellega on a. 1554 meie kodumaa täie usu wabaduse, ewangeliumi kirik täie elu õiguse kätte saanud. Ewangelium on sest saadit tema kindlam kants ja kallim pärli.

6. Pidi kirik kosuma, siis pidi tal ka kindel seadus olema. Ka selle rajatiwad pannakse juba nüüd. Riias loob a. 1530 Joh. Briesmann seesuguse kirikuseaduse. Tallinnas oli Joh. Lange selle juba enne kokku seadnud. Nimelt seatakse jääl, et kõik armastuse anded ühte „Jumala laekasse“ woolawad, a. 1525. See „laegas“ kestab täna päewani ja annab praegu Tallinna kirikutele ja armastuse asutustele rohket sissetulekut.

7. Uue usumuutuse juures ei ole wististe meie rahwa käest palju küsitud, kuhu poole tema tahab hoida. Ülemad seisused oliwad otsuse teinud. Siiski on ewangelium Kristuse armust ka Gesti hurtsitussse tunginud. Meie näeme seda sest, kui kalliks ta talle pea on saanud. Ka siin wõiwad rõhutatud hinged otse-teel Kristuse kui ainfa wahemehe läbi armu järje juure saada. Kui suur nimelt rõõm, et wõerakeelne jumalateenistus rahwa keelseks saanud. Nii on juba a. 1525 Tallinna Gestlastel oma jumalafoda, kus neile igapäew jumalateenistust peetakse. Ka rahwa kooli ja kirjandust hakatakse nõudma. Koolide asutamist äratas Wõnnu õpetaja Georg Möller a. 1558. Wiis aastat enne seda oli juba esimene Gesti keeli raamat trükitud. Tartu Jaani koguduse õpetaja Franz von Witte oli wäikse Lutheruse katkismuse a. 1553 Gesti keelde, Tartu murdesse, ümber

pannud. Meie kiriku õpetuse pääsüsi oli kirjalikult rahwa käes. Sõna kuulutusel oli uus alus all, millel ta uue jõuuga pidi kosuma.

§ 4. Lõhutud kodumaa mitme isanda all a. 1561—1625. Eiwi Poola aeg — ehk: puhta usu tunnustajad kiusatusel tules.

R a m a. 1. Gestimaa. 2. Saare- ja Kuramaa. 3. Poola aja esimesed vormid Eiwiis. 4. Wiimsed vormid. 5. Rahwa kool ja kirjandus. 6. Rahwa väline ford.

1. Wana-Eiwi rüütliiriik ei jõudnud enam marudele wasta panna, mis ta pääle käiswad. A. 1560 oli hirmsas lahingus Wenelaste wasta Ergmäel ta wiimne jõud murtud. Nastal pääle selle pole teda enam. Meie kodumaa langeb a. 1561 mitme isanda alla. Gestimaa saab Rootsi alla. Küll on sõda hirmsaid jälgi jätnud. Uusigi sõjatormisid tuleb weel õnnetuma maa pääle. Rask ja näljahäda teeb a. 1602 ja 1603 hirmsamat häwituse tööd. Kuid ewangelium saab wäeks otse häda ajal. Pääle selle aitawad ewangeliumi usulised Rootsi kuningad kirikut kosutada. Piiskopid hakkawad tema üle walitsema. Wäsimata Tallinna doompraost David Dubberch saab 1584—1603 maakirikute katusjaks. Laastatud laanes lasseb ta nad jälle üles ehitada; ta wõtab kiriku waranduse seaduse warju alla, annab kiriku eestseisjatele kindlad eeskirjad; paneb igal pool seaduse ja torra walitsema. Ra maa ülemat seisust äratab ta kaastööle kiriku kasuks. Kui suur oli selle kahju, kui kallid mees a. 1603 katku küüntesse langes. Nastal enne seda oli ka elatanud ja auuwäärt Tallinna Püha Waimu kiriku õpetaja Balthasar Russow surnud, kes ülemaille ja alamaille meelesparanduse jutlust pidanud, nimelt aga kui ustaw karjane Gesti suitsutubadesse tunginud — armu sõnumega. Ra ühe ajaraamatu on ta järele jätnud, mis meie kodumaa ajalugu kuni 1583. aastani jutustab.

2. Saaremaa on a. 1561 Daani walitsuse alla langenud. See on isa hoolt maakese ja tema kiriku eest kannud. Kui Saaremaa a. 1685 Rootsi alla sai, lõppis tema „kulbne aeg“. Selle mälestus on weel praegu õpetajate leskede „armu adrad“, mis a. 1639 kirikutele kingiti ja kinnitati.

Ra Kuramaa wõis oma osajauga rahul olla. Wiimne Liivi ordomeister Gotthard Kettler oli a. 1561 selle enesele kui ilmaliku herzogiriigi Wana-Liivi waremalt pääsinud, — Poola ülemwõimuse all. Siin on ta hääks teinud, mis ta kui Liivi ordomeister oma Poola sõprusega effinud. Usupuhastuse saatis ta Kuramaal täiele wõidule. A. 1572 pani superintendent Aleks. Einhorn kiriku seaduse kocku, mis ta mujal, nimelt Tallinnas, eeskujuks wõeti. Hertzog Kettler ehitas enam kui 70 kirikut. Ra põhjendas ta Läti kirjanduse. Tema tulul trükiti katekismus a. 1586 ja lauluraamat a. 1587. Seltsamal aastal läks hertzog Kettler hingama. Kuramaa auustab teda kui oma suuremat häätegitjat.

3. Üksna tõised päewad on päris Liiwimaale tulnud, mis a. 1561 ennast Poola alla pidi heitma. Küll on enne seda Liivi rüütliid teinud, mis nende kohus. Nad nõudsiwad: „puutumata ja pühaks jäägu see usk, mida meie ewangeliumi, apostlite kirjade ja Augsburgi usutunnistuse põhjusel oleme omandanud!“ Kuningas Sigismund August on seda 28. Novembril 1561 tõutanud ja kinnitanud. See sündis kuulsas „Sigismund Augusti privilegis“ ehk õiguskirjas. Mis aastal 1554 asutatud, saab siin uue seaduse põhja. Ja mis kuningas lubanud, on ta pidada tahtnud. Aga kui a. 1575 Stefan Bathorn kuningaks sai, oli kõik ununud. Tema seisis täieste Jesuiitlaste mõju all. Neile oli ta oma käe ja wäe lubanud, et paawstile ilma walitsust tagasi wõita, et seda nimelt Liivi kaudu õhtuse ja hommikuse wälja lautada. Seks tuli a. 1582 kuningas ise Riiga. Siin andis ta sedamaid Jakob ja Maria-Magdaleena kiriku katoliiklaste kätte, et wiimse kloostriis weel kolm saja-aastast nunna asusiwad. A. 1583 asutati Wõnnu linna katolik piiskopiamet ja suur Jesuiitlaste kool. Ra Tartus jäi 11-ness kirikust üffi Jaani kirik ewangeliumi usuliste kätte. Selle kõige juures oli nimelt tegew piiskopi abiline Otto von Schenking, üks Liivi mõisnik, kes oma usu ära salanud. Meelitades ja ähwardades, Lutheruse usku teutades ja laimates püüab ta ka rahwast usust ära petta. Aga ei see mõju. Ra Jesuiitlaste koolid, kus palju rahwa lapsi, teewad oma kihatuse tööd. Suured summad tulewad kinga enese kassast katoliikude kirikute kasuks. Aga see kõik ei taha mõjuda.

4. Sää! hakkab a. 1587 uus kuningas, S i g i s m u n d III. Waasa, ja ta uus piiskop walitsema. Selleks oli kardetud usu-
 falgaja Schenking ise saanud. Niiid hakkab päris usu tagaku-
 samine. Kus meelitamine ei möju, astub wägivald asemele.
 ðpetajaid ja muid ustawaid tunnistajaid hakatakse kohtu kaeb-
 tustega kiusama, wangikojaga waewama. Ühel aastal olla Riias
 400 usu protsessi olnud. A. 1589 katsutakse keelata, et Gestlas-
 tele ja Lätlastele nende keeles Jumala sõna kuulutataks. A. 1612
 ilmus tõeste niisugune kuninglik keeld. Niisama keeldi, et õpe-
 tajad Gestlasi ja Lätlasi armulauale ei wõtaks. Wägivaldaga
 hakati neid katolikusse kirikusse ajama, piitsadega Lutheruse kiri-
 kust wälja peksma. „Aga kui neid ühest ühest wälja aeti, jook-
 siwad nad tõisest jälle sisse.“ „Kui meie ihu ta puruks tambit-
 takse, Jumala arm wõib seda jälle kokku panna. Kui aga meie
 hinged põrgu lähewad, neid ei jõua keegi enam ära päästa.
 Sellepärast ei wõi meie omast usust ära taganeda ega äraand-
 jaks saada,“ finnitab üks Werewi Jaan a. 1618 Poola-
 katele Tartu Gestlaste nimel. Nii on meie wanemad kiusatuse
 tules, aga nad ei kõigu. Weel nõutakse a. 1619: Ükski hinge-
 karjane ei tohi Gestlasi kirikusse lasta ega armulauale wõtta!
 See on meeletu kius, mis meie usule surmahoobi pidi andma.
 Kuid seegi ei pidanud mõjuma. Ta pidi wiimseks tormiks
 jääma, mis meie kiriku wasta tõusnud. Juba oli kuningate
 kuningas selle pääle wastuse annud, kui Rootsi suurtükid 16. Sep-
 tembril 1621 Riia all paukuma hakkasiwad. Rootsi helde ku-
 ningas Gustav Adolf oli ta saadikuks saanud, et Liivi kannataja-
 tele wabadust tuua. A. 1625 oli terwe Liivi Rootsi käes.
 Seega oli rahu südametunnistustel käes. Iga mees wõis oma
 Jumalat teenida, nagu ta süda teda sunnib. Wõitlemises elu ja
 surma pääle oli meie kirik seisnud. Ses oli ta wõitnud oma
 kalli pärliga, ewangeliumi puhta sõnaga.

5. See kõik tõendab meie: ewangelium pole meie kodumaal
 üksi sõna kõlin; ta on juba wäeks saanud rahwa elus. See ajab
 juba kui parema aja õisi: juba seisame rahwa kooli ja
 rahwa kirjanduse koidikul. Juba Balthasar Rusowi
 ajal astub Tallinnas Püha-Waimu kiriku pääl tähtis mees,
 Georg Müller (1600—1608) kui tõine õpetaja ametisse.
 Tema teeb Gesti keeles kirjatööd. Ühe käsikirja on ta juba wal-
 mistanud, mida ta trüffi tahtis anda. Kuid kalli mehe warane
 surm a. 1608 keelas mõtte teurksaamist. Siiski on meil weel

ta Gesti keelsed jutlused käe pärast, mida ta järele jätnud. Neist näeme, et a. 1600 juba Gesti waimulik laul olemas. Ka on Püha-Waimu kiriku juures sellamal ajal juba üks Gesti kool, mis foguduse walust ja ilust osa wõtab. Koolilaste tasebus ja wagadusti näitab: ewangelium on meie rahwale saanud elu waraks ja elu wäeks.

Niisama on a. 1609 Tartus Gesti keelne kool olemas, keda ustaw ja hoolas Bartholomäus Gilde juhatab. Selle mehe töö on wissiste mõjunud. Seda näeme sest, et Jesuiitlased teda, kui ta Tartu Jaani õpetajaks saanud, wereni taga kiusawad, ja ka sest, kui mehifelt Gesti kiriku wöörmündrid oma hingefarjase eest seisawad. Nad lähewad selle eest wangi-kottagi ja laulawad sinna minnes waimulikku laulufid. Üksi et Tartu kodanikud mitte niisama sübid pole, läheb Jesuiitlastel korda kallist meest Tartust ära ajada a. 1616. Ta on Gestimaal siis weel waimulikku tööd teinud. Selle kõige juures jääb meile nimelt tähtsaks: juba wara on ewangeliumi kiriku tütar — rahwa kool — ema kõrwa hariduse töösse astunud.

6. Muidu on ordoaja lõpul rahwa wäline kord üksi raste-maks saanud. Ordoajal oliwad weel talupoja seisusest „õiguse-leidjad“ talupoja asjus ühes rääkinud. Nüüd on need ka nime poolest kadunud. Pärispõlw on oma täie õiguse sisse astunud. Küll olla Poola kuningas, nii kuulutawad wanad kirjad, ka talupoja eest kostma hakanud. Tõsist kergitust pole see rahwale mitte toonud. Oli see ju wissiste enam wihast ewangeliumi-usulise rüütli seisuse, kui armastusest rahwa wasta sündinud. Wisfiste taheti ihupriiust soowides waimu priiust kergemine wõtta, Gestlasi ja Lätlasi Rooma ikke alla uueste paenutada. Kuid enne kui see sündis, oli Poola õnnetäht looja läinud, meie kodumaa juba Rootsi kuningate warju alla saanud.

§ 5. Rootsi walitsuse aeg a. 1625—1710

R a w a. 1. Samson ja Rudbeck. 2. Koolid. 3. Kiriku kohtud. 4. Joach. Jhering. 5. Karl XI. kiriku-seadus. 6. Gesti kirjanduse 1. järt a. 1632—1715. 7. Gesti piibli eestööd. 8. Rahwa kool. 9. Rahwa wäline elu.

1. See oli sündinud aastal 1625. Igale poole oli nüüd kuulus kuningas Gustav Adolf kui rahuingel ilmunud. Ja seda ta oli ülemaile ja alamaile. Rõiki wõttis ta ühe isa hoole alla.

Ta hakkas haamu parandama, mida raske Poola aeg lõonud. Kirikud olivad waremes. Neid hakkas helde kuningas kõige esmalt üles ehitama, neile karjasiid ja seadusi muretsema. Riias oli a. 1608 anderikas Hermann Samson Peetri kiriku õpetajaks saanud ja siis kunni wereni puhta õpetuse eest Jesuittlaste wastu wõidelnud. Selle tähtsa mehe nimetas kuningas a. 1622 Liiwimaa superdendiks. Ja täit mehe tööd on ustaw karjane ses ametis teinud. Kirikuid katsus ta tihti, et puudusi parandada. Ka õpetajate siinodisiid hakkas ta pidama, niisama ka noore rahwa õpetamise eest hoolitsema. Enam kui 70 õpetajat pani ta omal ameti ajal ametisse. A. 1640 mõisniku seisuse sisse tõstetud, läks Samson õnnistatud elu järele a. 1643 hingama. Liivi kõrbes oli ta ojad sowama pannud.

Cestimaale saatis kuningas jälle ühe tähtsa mehe: Dr. Johannes Rudbeck'i, Westeroosi piiskopi, Rootsi. Kuninga käful katsus ta a. 1627 Cestimaa kirikuid ja pidas siis nimetatud aasta Augusti kuul suure katsumise-siinodi. Siin äratatas ta wägewa sõna ja teuga. Kõlbmata karjased lastis ta lahti ja pani uued asemele. Ka rüütlite käest nõudis ta ohwrid kiriku ja rahwa kasuks. Cestimaa jautas ta 6 praostkonda ja jättis seaduse järele, mille järele piiskopid ja praostid kogudusi pidiwad katsuma. Dr. Rudbeck löi, ehk ta üksi külaline oli, Cestimaa kirikule kindla korra, mille pääl ta pärastpoole on edasi ehitanud.

2. Et kirik kosuks, asutas kuningas Tartusse, Tallinnasse ja Riiga ülemad koolid ehk gümnaasiumid. Saksamaa sõjawäljalgi mõtles ta oma uute alamate pääle. Nürnbergi sõjaleeris muutis ta Tartu gümnaasiumi 30. Juulil 1632 ülikooliks. Sellest pidiwad, nii soowis kuningas, „mitte üksi mõisnikud ja kodanikud, waid ka waesed talupojad kasu saama, kellele senni maani keeldud oli midagi õppida ja kelle ihudega ka ühes nende waimu taheti pärisorjaks teha.“ Nii põles kinga isajüda kõifide wasta. Tartu ülikool oli siin kunni a. 1696 töös. Siis tõsteti ta Pärnusse, kus ta Rootsi sõja ajal hingama läks.

3. Et kiriku walitsus kindel oleks, seks asutas kuningas a. 1634 Tartusse Ülema konsistoriumi. Selle alla seati faks, siis a. 1638 kuus alamat konsistoriumi. Praostid omas praostkonnas, õpetajad omas kihelkonnas peawad tihti katsumisi ehk loetusi ette wõtma, et rahwa usu tundmist tõsta. See kõif on suureks õnnistuseks olnud.

4. Mis Gustav Adolf alganud, on ta järeltulijad jätkanud. Nad on uusi mehi meie kirikuteenistusesse soovinud, kelle mälestus ei kustu. Nii sai kuninganna Kristiine (1632—1654) ajal mehine Joachim Jhering Gestimaa piiskopiks (1638—1657). Mehe jõuga jätkab ta, mis Dr. J. Rubbeck rajanud. Juba 1638 katsus ta kirikuid, a. 1639 hakkas ta siinodisid pidama, a. 1645 tegi ta küla- ja kodu-katsumised seaduseks. Katoliku aja witsa-wakkused on ewangeliumi kiriku loetuseks saanud, mis lahke sõnaga õpetavad ja kaswatawad. Pärastise aja leergi saab siin oma esimehe äratuse. Ka koguduse elu pidi puhas olema. Selle eest muretses wali kirikuaristus. Selle alla langesiwad ülemad ja alamad kõik ühel wiisil. Ka nägi piiskop palju waewa, et rahwas püha kirja emakeeles kätte saaks. Saaremaa kirikugi seadis ta korrale, kui see aastal 1645 Rootsi walitsuse alla sai. Meie rahwas oli tähtsa hariduse-eestkostja kaudanud, kui Jhering a. 1657 kattu saagiks langes.

5. Nii edenes kiriku elu suure sammuga Rootsi kuningate wägewal toel. See tugi tahtis juba kardetawaks saada. Sest pea tahtis riik kõik teha, ilma et kirikul midagi isetegewuse wabadust oleks olnud. Ses mõttes püüdis nimelt Karl XI. 1660—1697 walitseda. Siiski on tema aeg mõne jäädama mälestuse järele jätnud. A. 1668 ajutas kuningas „Ülemad kiriku-eestseisuse ametid.“ Need pidiwad kiriku wara ja elu puhtuse üle walwama, efsijaid kangeste karistama. Veel selgemat keelt räägib kuulus Karl XI. kiriku-seadus, mis 1694 maksma hakkas. Range sunniga kogub see kiriku liikmeid Augsburgi usutunnistuse ümber. Muu usu jumalateenistus on keelatud. Jumalateenistuste arv on väga suur. Enne jumalateenistust katjutakse kogudust katelismuses. Efsijat karistatakse waljuma karistusega hingekarjatse noomimisest häbipingini, kirikupakuni, mis jalus kantakse ja suuremani rahatrahwini. Seadus tuletab enam wana seaduse hirmu, kui uue seaduse armu meele. Siiski on tal suur mõju olnud. Tema on raske ajal meie rahwast kaswatanud. Nimelt on ta koguduse katsumised rahwa äratuseks tähtsad olnud. Kes oma ristiusu õpetust ei tunnud, ei saanud kõiki koguduse digufi. Talle ei lubatud abielugi. Nii sunniti ülemaid ja alamaid — õppima haridust nõudma.

Paraku ei wõinud uus seadus kohe oma wilja kandma hakata.

Juba enne tema ilmumist oli kuulus Liivimaa mõisade revideerimine alanud. Kel nüüd kirju omanduse kohta ei olnud, selle mõis mõeti ära. Nii kuulutati a. 1687 5/6 Liivi mõisatest kroonu omaks. A. 1694 kautati ka endine rüütlike maavalitsus ära. Selle järg oli suur rahutus, mis Põhja sõjale teed rajas, mis a. 1700 algas ja Wene wõiduga lõppis. Ka Wene walitsuse ajal maffis Rootsi kirikuseadus weel kunni 1832 aastani.

6. Ka Eesti rahwa kirjanduse rajamine on Rootsi ajal ja Rootsi abiga sündinud. Georg Mülleri soov — kirikut kirjanduse läbi kosutada — tegi tõeks Mag. Heinrich Stahl, kes a. 1623—1657 Tallinna maal mitmes paigas õpetajaks, Tallinnas praostiks ja viimaks Narwas superdendiks oli. Tema andis a. 1630 Eesti keelse usuõpetuse, 1632—1638 omas käsi- ja koduraamatus katekismuse, lauluraamatu, epistlid, ewangeliumid ja kiriku palwed, a. 1637 oma Eesti keele õpetuse, 1641 ja 1649 oma jutluseraamatu välja. Olgu neil töödel omad puudused, siiski on H. Stahl Eesti kirjanduse isa. Stahli käsi- ja koduraamatu tõises trükkis, a. 1656, pakub Abr. Winkler juba riimitud laulusid. Ka oli a. 1640 Simon Blankenhagen ühe tõise jutluse raamatu välja annud. — Ühel ajal H. Stahliga rajas endine Tartu, pärastine Sangaste, õpetaja Joachim Rossihnius († 1645) ka Tartukeelse kirjanduse. Tema andis ses murdes a. 1632 ewangeliumid, epistlid ja Lutheruse katekismuse välja.

7. Küll on Joachim Ihering tegew, et terwet piiblit Eesti rahwa kätte anda. Kommission pannakse töösse (a. 1645), kirjamehed kutsutakse üles. Kuulus Urwaste Joh. Gutschlaff († 1657), Kullama Heinr. Göseken († 1681) ja Hageri Chr. Bluhm († 1669) on nii hagaras tegewuses. Nga töö ei edene. Üksi tõhtis usu õpetus, „Katekismuse õpetuse seletus,“ aastalt 1673 wõib ilmuda, et 1½ sada aastat oma kohust täita. Nii sama tegew on ka Liivi kindralsuperdend Joh. Fischer (1675—1700), et Läti ja Eesti rahwale püha kirja kätte anda. Läti uus testament ilmus a. 1685, terwe piibel a. 1689. Selle toimetaja oli Marienburgi praost Ernst Gluck. Nga nii kaugele ei saadud Eestis.

Üksi üks Tartukeelne katekismus wõis a. 1684 ja lauluraamat a. 1685 ilmuda, mille üks toimetaja

Rambja õpetaja Andreas Virginius († 1701) oli. Siis andis tema poeg, Puhja õpetaja Adrian Virginius, a. 1686 Tartukeelse „Wastse Testamendi“ wälja. See on juba suur wõit. Nüüd kutsus Joh. Fischer uuel õhinal keeletarku piibli tööse: 1686 Lätimaale Lindenhoft ja 1694 Pillistweresje. Ka Adrian Virginius, kandidaat Joh. Hornung ja kirjamees Bengt Gottfried Forselius († 1688), meie „wana kirjawiisi“ isa, on siin ühes rääkinud, rahwa keelt piibli keeleks teha püüdnud. Wanad waimulikud isandad pole sest nõudmisest aru saanud. Töö pole konwerentsidel mitte edenenu.

Sääl wõtab Johann Hornung, kes umbes a. 1660 Gestimaal sündinud, asja erateel käpile. Nastal 1687 weel paneb ta Puhja kirikumõisas terve uue testamendi Gesti keelde ümber. Töö jääb awaldamata, saab aga tema sõprade läbi tuttawaks. A. 1693 ilmub Joh. Hornungi Gesti keele õpetus. See näitab, et ta tõsine keelemeister on. A. 1694 tulewad ta katekismus ja lauluraamat 117 lauluga wälja. Siin tarwitatakse puhast ja selget rahwa keelt. Ka tema laulud on tõsised laulud, mis pea waimulikuks rahwalauluks saawad. Johann Hornung on sellega meie kiriku keele isaks, meie kirikulaulu rajajaks saanud. Seda auru pole talle elu ajal anda tahetud. Oma töö wilja walmimist pole ta ära näinud. Palju päälekäimist ja kahtlustamist on ta pidanud kannatama. Kaks korda omaist kogudusest, Karulas Walga ligi, sõjawangi wiidud, on ta ka sõjawangis surnud. Ka Adrian Virginius, Hornungi isalik eestkostja, tema kõrwas selle aja suurem waim, oli sõjaohwriks langenud. Otepää kirikumõisas, kus ta wiimaks õpetajaks oli, oma kõstriga wangi wõetud, pidi ta kaks aastat Tartus raskes wangikojas wiibima. Siis pruugiti sõjaseadust. Kirjamehe pää raiuti firwega maha 27. Juunil 1706. Ka tema kõster surmati ühes temaga ära, et ka teda, nagu ta õpetajat, Rootslaste sõbraks peeti.

8. Ka rahwakool saab Rootsi ajal oma kindla aluse. Juba a. 1650 nõutakse kõstrite ametisse panemist, kes õpetajaid laste õpetamise juures peakswad aitama. Ernst Gluck afutab Marienburgi a. 1683 wäikese koolmeistrite-kooli. Nüüd pühendab ka ennast Gesti üksi koolile kirjamees Bengt Gottfried Forselius, Tallinna maal Risti kirikumõisas sündinud, umbes 1660. Tema afutab Piiskopi mõisasse

Tartu ligi koolmeistrite-seminari a. 1684. Ise õpetab ta siin ilma kõige palgata, üffi ärdast südamest meie rahwa wasta. Nelja aasta pärast on koolil juba 160 kaswandikku. Need lähewad pea terwel maal laiali ja asutawad jällegi koolisid. Wäsimata Forselius õhutab tuld ka Cesti- ja Saaremaal. Ka kuningalinna Stockholmil lähleb ta oma tööst aru andma, uut toetust sellele paluma. Paar poisfigi wõiwad „talupoegade kuningale“ Karl XI. näidata, mis nad mõistawad. Kuningas on üli rõõmus selle üle, mis ta leiab, lubab koolimehele uut abi. Kuid kaugelst tagasi tulles läks laew hukka. Läänemere laenetes leidis warase haua kirjamees ja meie rahwa-kooli isa B. G. Forselius a. 1688. Kuid üht rõõmu oli kallid mees weel enne surma näinud: Liivi maapäew oli 1. Oktobril 1687 meie kõstrikoolid ajutanud. See on siis Liivi rahwakooli ametlik asutuse aasta. Niisama kästakse Cestimaal a. 1692, Saaremaal 1695 kõstribid eht kirikukoolmeistrid ametisse panna.

See Rootsi aegne kool on muidugi usuõpetuse kool kiriku teenistuses. Tema esimene siht on lugemine, et usuõpetust õppida wõiks, ja selle kõrwal ka laulmine. Ja juba loetakse igal pool. Ka kiriku laul on kosunud.

9. Ka rahwa välises elus on Rootsi riik ja kirik meie rahwale fergitusi soowinud. Juba a. 1627 nõudis piiskop Rudbeck Cestimaal päris põlwe kautamist. Ka Karl XI. ise on 1681 seda nõudnud, kui see ka weel teuks pole saanud. Siis seati a. 1687 kroonumaade pääl waku raamatud fisse, mis talupoja orjused ära määrasiwad. See on esimene seadus, mis talurahwa st warjab. Ja ka see tähendas midagi: oliwad ju 5/6 maast kroonumaaks saanud. Paraku tegi Põhja sõda kõigele otja, mis isalik Rootsi walitsus meie kirikule ja rahwale hääd soowinud ja mis tal. säält weel oleks oodata olnud.

III. Wene walitsuse aeg a. 1710 kunni meie ajani.

§ 6. Kodumaa firik möödaläinud aastafajal.

R a w a. 1. Wene alla saamine. 2. Brüningi Liivimaaal. Mehhold Saaremaal. 3. Bagalased ja Wendade kogudus 4. Walgustuse aeg. 5. Rahwa kirjanduse 2. järk. 6. Rahwa fool.

1. Kümme aastat oli maablemine, mis a. 1700 alganud, Rootsi kuninga Karl XII. ja Wene keisri Peter I. wahel kestnud. Siis sammusiwad Wene wäed 5. Juulil 1710 Riiga, 29. Septembril Tallinnasse. Tähtis filmapilk oli käes, — otse nagu aastal 1561, kui meie maa Sigismund Augusti walitsuse alla sai. Mis see Poola kuningas lubanud, on nüüdki lubatud. Wabaduse, piha kirja ja Augsburgi usutunnistuse järele oma Jumalat teenida, on Peeter I. arm meie maale ja firikule kinkinud. See sai seaduse põhjaks, millel meie uuema aja firiku elu ennast üles pidi ehitama. Selle pääle on meie kodumaa Wene kotta warju alla saanud.

Kuid tuhahunnikust pidi firiku külw algama. Ditsewa Gesti- ja Liivimaa oli Põhja sõda laastatud laanets teinud. Sada mõisat ja tuhat küla oliwad tuleroaks saanud. Linnad on waremetes. Kirikuid oli wähe üle jäänud. Rootsi aja foolisid ei olnud enam kuski. Rahwas oli suuremalt jault, kas katku ja nälja küüntesse langenud ehk wangi wiidud. Korda ja seadust pole kuski enam. Kes weel sõjahädast üle jäänud, on riisujaks ja kaabakaks saanud. Polnud ka ime. Nad oliwad kui lambad, kellel karjast ei ole. Riia 10-nest õpetajast oli üks, wilest maadõpetajast ka üks järele jäänud. Aga need wähesed, kes eluga pääsnud — küll nemad teadsiwad, mis raske ajal karjase kohus. Hurtsikutes ja saunarifudes ise puudust ja nälga kannatades, lähewad nad peletatud karja otsima ja toowad ta metsadest ja laantest tagasi. Määratumad wäljad, terwed kreisid ja maakonnad on nüüd nende kogudus. Ja nad näewad selle kasuks waewa ilma otsata. Muuga tõiste eel on siin nimetada: Joh. Swenske († 1729) Wõnnust, Chilian Kauschert († 1717) Sangastest, Jakob Günterhaak († 1723) Kodawerest. Nemad teewad, mitte, mis nad peawad, waid mis nad iial wõiwad. Ja ustawat karjase tööd õnnistab Jumal. Tuhahunnikul hakkab seeme wõrsuma.

2. Narva õpetaja Heinrich Brüningki, sündinud 1675, oli Liivi maapäew Liivi kindralsuperdentsi walinud ja keiser Peter I. a. 1711 kinnitanud. Anderikas mees oli seega õigele kohale saanud ja hakkas kohe oma suurt mehetööd. Juba a. 1713 katsub tema kirikuid ja nõuab koolide awamist, mis sõja ajal hingama läinud. Kirikut püüab ta karjastest wabastada, kes sinna ilma kutseta saanud. Nii oli 1712 Nõo õpetajaks raamatukõitja Ahrens saanud, kelle wasta waimulikul walitsusel mõnda ütelda. Ka muile toimetustele, mis karjastele ei kõlba, astub kindralsuperdent wasta. Nii nõutakse a. 1730: ärgu õpetajad enam kaubitsemiseks wiina põletagu, waid üksi „kodutarwituseks!“ Ka ülemad kirikueestseisuse ametid kutsub Brüningki jälle töösse, mis wahe ajal seisma jäänud. Keiser Petergi ja tema järeltulijad pidasiwad tähtsast mehest palju lugu. Ta suri 24. Januaril 1736.

Mehine mees oli ka Joh. Mehhold, kes a. 1726 Saaremaa praostiks ja 1732 Saaremaa superdentsiks saanud. Koguduse katsumised ehk loetused astuwad jälle hariduse töösse. Ka noore rahwa leer saab 1730 kindla aluse. Kui ta 1738 suri, oli terwest Saaremaast fewadine tuleke üle käinud. — Gestimaal aga oli 1715 piiskopi amet ära kautatud. Tallinna doomkiriku õpetajad kandsiwad nüüd ükfi konsistoriumi assessori nime. Nii puudus siin kirikul ülem waimulik pää. See ei wõinud Gestimaa kirikule mitte kasuks olla.

3. H. Brüningki järele oli Jakob Benjamin Fischer, Johann Fischeri poeg, (1736—1744) Liivi kindralsuperdentsiks saanud. Oma terve jõuu wõttis tähtis mees kofku, et kiriku korda kosutada ja kinnitada, nimelt talle kõlblikka karjasiid anda. Aga kust neid wõtta? Kodumaal enam ülikooli ei olnud. Nad tuliwad enamiste Halle ehk Zeena ülikooli päält, kus nad Wagalaste waimus üles kaswanud. Dse need karjased rajasiwad ise päraستisele Wendade kogudusele teed. Sfimesed Herrnhutlased, kes siia tuliwad, oliwad puusepp Kristian David ja tema paar seltsilist, a. 1729. Kreemooi õpetaja Grüner oli neid kui lihttöölisi oma kirikumõisa majatallitusesse Herrnhutist kutsunud. Nad tuliwad, tahtsiwad aga palju enam olla: apostlikud missio-närid, kes rikutud Liivi kirikus pühade koguduse üles ehitawad. Seks ei wõinud Grüner uutele külalistele oma abi lubada. Nad rändasiwad siis Wolmari poole, kus kindrali proua von Hallart

neid lahkestest wasta wõttis. Etia tuli nüüd tõisi wendi weel juure. Pea oli siin terve seminaraar töös, kellel 120 kaswandikku oli. Selle lähedal oli „Talle mäel“ palmemaja, mida „koolimajaks“ nimetati. Seesugusid jõuti pea ka mujale ehitada. A. 1736 tuli Zinzendorf ise oma uut asutust waatama, mis talle suurt rõõmu tegi. Kui wõiduwürsti wõeti teda nimelt Tallinnas wasta. Nüüd hakati igal pool Wendade koguduse seadlusi Lutheruse kirikus sisse seadma. Selle ärgranumaid liikmeid koguti isekoguduseks oma mitmesuguste kooride ja tundidega, oma tööliste ja abilistega, keda hoolekandja juhatas. Kelle pääle liisk, mida hoolekandja heitis, langenud, seda peeti päris wennaks. Ta oli armulapsesks saanud. Rahwalikkudele wõerastele tuli meie rahwas ülilahkestest wasta. Uus kogudus pani ka tema liikmeid oma ametitesse, pakkus talle waimulikku isetegewust, mis talle senni maani tundmata. „Koolimajasiid“ ehitati igasse kihelkonda. Tähtsam neist oli „Õnnistegija Kullakapp“ Kriimannis, ehitatud a. 1743. Nii oli Herrnhuti oma seadlustega aastast 1736—43 üle terve meie kodumaa ennast wälja lautanud.

Isäraliku waimustusega wõeti Herrnhuti saadikud Saaremaal wasta. Sääal oli superdent Eberhard Gutsleff ise teda kõigest jõuust edendanud, et oma terwet kirikut Herrnhuti seadluste järele ümber luua. See pidi talle aga wastasiid sünnitama. Nuus mees langes raske ülekuulamise alla a. 1743. Üleüldse oli waheajal selgesks saanud, et Herrnhuti waim mitmeti ommeti tõine oli, kui Lutheruse kiriku waim. Kindralsuperdent Fischer oli Wendade asja ülekuulamise alla wõtnud. A. 1743 keelati Herrnhuti tegewus täieste ära. See aeg tõi risti mõnegi Wendade sõbra pääle. Kõige raskem ootas nende eestkostjat Eberhard Gutsleffi. Laupäewal enne palmipuude püha 1747 wõeti ta wangi ja wangikojas Peeterburis on ta surnud 2. Kiiunla k. p. 1749. Tema seltsilised pidiwad sääal weel aastate wiisi wiibima. Kuid mida enam Herrnhutile wasta oldi, seda enam sigines ta salamahti. Seda nähti, kui ta a. 1764 oma tööd jälle wõis algada ja 1817 täie õiguse sai Läänemere kubermangudes „palmemajasiid ehitada“ ja sääal „palmetundisiid pidada, kõiikidele, kes seda soowiwad.“ Nüüd oli tal juba 144 kogudust 31,000 liikmega.

Herrnhuti seisib nii kui kirik Lutheruse kiriku keskkel. Tema pidas ennast ainsaks pühade koguduseks, kellelega Issand liisu läbi

räägib. Nii tahab selle koguduse sisse saamine enam tähendada, kui ristimise arm. Need on ülimalt määrused, mida kirik pidi tagasi lükkama ja on ka lükanud. See pidi waimulikule uhtusele ja wariseeri meelele ruumi andma. Aga Herrnhut on ka tõsist hariduse tööd teinud. Raskel ajal on ta meie rahwast inimlikule tundmusele äratanud. Tema on usu pelgupaigaks saanud, kui umbusu tormid tuliwad. Ja need tuliwad, paraku, wäga pea.

4. Umbusu tuuled, mis minewal aastasajal Öhtu-Euroopa joobnuks tegiwad, ulatafiwad pea ka siia. Lodi järwe õpetaja Daniel Merkel, kes a. 1741 ametisse sai, olla siin tema esimene kuulutaja olnud. Siis hakkas umbes 1750. aastal Walgustuse aja kiidetud „mõistuse usk“ ka tõiste kantslite pääl walitsema. Küll pani auuwäärt kindralsuperdendent Christian David Benz (1779—1798) umbusu marule wasta, mis ta jõudis, suu ja julega. Kallis mees aga on oma usuga üffi oma koguduse keskel, kes teda muidu auustab. Ta jääb wiimseks tunnistajaks paremast ajast ja sureb kui kipper laewal, kes selle näeb kalju wasta pörfawat. Weel mõned aastad ja juba on kindralsuperdendigi järjel mees, kes ennast lausa uue aja mõtete poole tunnistab. See on Dr. Karl Gottlob Sonntag, kes 1765 Saksenis sündinud, Leipzigis usuteadust uurinud, a. 1791 Jakobi kiriku ülemõpetajaks sai ja siis 1803—1827 Liivi kindralsuperdendent oli. Ta on kõige imelikum mees meie kirikuloos. Oma usuga seisab ta wase aja mõistuseusu wangis, aga oma eeskujulise wagaduse, oma wäsimata hoole ja kindla mehemeelega nõuab ta meie auufartust. Ka nende meeste eesotjas tuleb teda nimetada, kes meie rahwale on hääd teinud.

See uus aeg nõudis nüüd igal pool oma renti: wesi jaoks sawad nüüd jutlused; hinge õndsus oli siin pea unustatud, üffi sest anti aru, mis ihule tulu toob; wesi jaoks sawad lauluraamatud ja katekismus. Wanad, usufindlad kirjad, mis ennast Kristuse kui Jumala Poja poole tunnistasiwad, kautati ära. Kiriku seadustki püüti mõistuse aja liistu järele ümber luua. Seesuguse seaduse pani kindralsuperdendent Sonntag kokku, mida õigusetundja profuroor Georg Sahlfeld oma umbusuga weel päälisandsemaks teinud. See ilmus a. 1805 kui „liturgia kord“ (Liturgische Ordnung). Piibel oma püha sisuga, ewangelium Jumala Poja armust on siin kõrwale jäänud. Kogudusesse pole see ufuwaene seadus tungida wõinud. See jäi ennemine walju

Rootsi seaduse juure oma kindla tunnistusega, kui et ta uue aja kuldwastika ette ennast oleks kumardanud.

Nii ei võinud siis Bagalaste ega Bagustuse aeg õiget usuelu õitsema saata. Esimene pani oma ainsa rõhu sisetise tunduise, viimne välise aaususe ja väliste tegude pääle. Usurõõmu täies südame põhjas ei tunnud kumbki seisukoht. Nii pole ime, kui rõhutud rahvas otse vanas tooruses ja pimeduses edasi elas. A. 1736 võis veel Urwaste õpetaja Quandt 80 wana paganlikku ohwrikohhta ära häwitada.

5. Ka meie rahwa kirjandusel algab uus aeg, ta tõine elujärk (1715—1818). Põhja sõja sõja eest on õpetajad Tallinna wallide warju põgenenud. Nemad hakkawad uueste uue testamendi wäljaandmist ette wõtma. Wana materjali järele toimetab wiimaks Heinrich Gutsleff, Eberhardi poeg, ammu oodatud raamatu, uue testamendi pühad kirjad trükki a. 1715. Selle rajaja polnud aga keegi muu olnud, kui Joh. Hornung Uue testamendi ümberpanek, mille tema juba a. 1687 toimetanud, oli Hornungi sõprade läbi ka Gestimaal tuttawaks saanud. Tema waewa wili see on, mis a. 1715 ilmub. Üksi kurwastaw on, et töötegija ise nimetamata jääb. Aga üksi Joh. Hornung on uue testamendi ümberpanija. Seega on ta meie kirikukeele isaks ja kirikuõpetajatele keelemeistriks saanud, kellest õppida võis. Selle kooli wili on parandatud lauluraamat a. 1721, millele weel „kaunid waimulikud laulud“ a. 1741 juure tulewad! Nii oli meie „wana lauluraamat“ walmis. Siis uurib wäimata Züri õpetaja Anton Thor Helle († 1743) weel Gesti keelt, saunades ja saludes materjali korjates. Selle wili on uus Gesti keele õpetus a. 1732. Siis annab A. Th. Helle ka Wana seaduse raamatud terve piibliga a. 1739 meie puhtas emakeeles wälja. Sellega on sihile saadud, mille järele umbes sada aastat wõideldud. Nüüd on meie rahwa käes terve püha kiri kui usu ja elu algus. Kuis seda tarwitada, seletawad weel A. Th. Helle „Wiis head juttu“ ühe õpetaja ja usliku talupoja wahel“ a. 1740. A. 1774—1780 annab siis weel Madise õpetaja J. G. Hendel ka juba ühe suure piibli-Loo wälja. Piibli illumiseega on meie rahwa kirjandusel kalju alus all. Nüüd hakkab kosuma waimulik ja ilmalik kirjandus. Kuid esimest püüab pea mõistuse usk oma mõju alla wõtta. Selle waimus ilmus a. 1796 Ambla õpetaja H. Lücke „Uus

lauluraamat" ja a. 1797 "Uus katekismus". Wiimisel oli ka tõisi järelastujaid. Niisama kautati Tartu murdes usklik lauluraamat, mis 1788 wiimast korda oli ilmunud, ära. Tema asemele astus mõistuse usuline "Wastne Tartu keele lauluraamat" aastalt 1802. Niisama püüti nimelt Sonntagi mõistuseusulist katekismusi Tartu ja Tallinna murdesse ümber panna. Rogudus on uute kingituste wasta külmaks jäänud. Tema jäi kirikuraamatute juure, mis ta wanemate usus kirjutatud. Waimu wara otsiti jutluse raamatute si, mis a. 1779 Tallinna ja Tartu murdes ilmusiwad. Nimelt wiimast peeti Lõuna-Gesellaste juures auu sees. Selle toimetaja oli usufindel Nõo õpetaja J. B. Sczibalski († 1797). — Ka Herrnhut saadab kirjamehi wälja: Tallinna maades andis Wendade lauluraamatu wälja Jakob Marrasch a. 1792 ja tõise jau J. C. Neumann a. 1823, ja Tartu murdes Joh Chr. Quandt (noorem) a. 1802. Kui ilmalik kirjanik nõuab tähele panemist Tallinna kooliõpetaja Arwelius oma jutu ja õpetuse raamatutega (1782. 87. 90). Ka Saare kirjanikud Willmann, Frey ja Luce saawad tähtsaks, keda meie edespidi weelgi nimetame.

6. Nii pea kui pääle Põhja sõja kiriku elu wähe oli kosunud, hakkas tema ka rahwa kooli eest muretsema, ka oma ülema seisuse käest selleks abi nõudma. Seda teeb nimelt jälle Jakob Zimmermann, kui ta 1745 kindralsuperdentsiks saanud. Nüüd saab ka kindralkuberner Browne koolide eestkostjaks. Nii teeb kuulus maapäew aastalt 1765 otsuseks: Iga mõis, mis wiis adramaad eht rohkem suur, peab ühe "mõisakooli" asutama. Wähemad mõisjad saatku omad lapsed "kõstrikskooli". Ja mehine kindralkuberner walwas selle eest, et käst mitte üffi paberi pääle ei jäänud. Koolid astuwad tõeste elusse. Nad kannawad mõisakooli nime, et mõis nad asutab. Siiski on need koolid esimesed wallakoolid Liwimaal. A. 1765 on nende ametlik asutuse aasta.

Ka Saaremaal on superdenti Mezholdi ajal kool kauniste hakanud kosuma. Kuid pääle selle on talurahwa eluford üffi raskemaks saanud. Ja ka kool, mis kosunud, on aastasaja lõpul üffi tagurpidi läinud. Kõll nimetatakse a. 1804 kirjamees L. Luce Saare koolide rewidendiks. Aga ka tema ei jõua neile hinge fisse puhuda. See mõis alles sündida, kui raske

orjapõlw hauda läts. Niisama ei jõua ka *Cestimaa* Liiviga ühes sammus astuda. Alles a. 1784 hakatakse nõudma, et igal mõisal oma wallakool olgu. Kuid selle täitmiseega on veel iselugu.

Ka minewase aastasaja küllakool pole veel rahwakool ta täies tähenduses. Ta on pääasjus veel lugemisekool üffi, wiletsates suitsukongides, wiletsate õpetajate ja koolinõuudega. Kirjutamist ja rehkendamist õpetatakse wäga wähe. Ka selleaegne kōstrikkool on üffi usuõpetusekool, osalt ka päris trahwikool wiletsaile õppijatele. Kes kodu ei taha õppida, saadetakse sinna. Kurb ja waene pärispõlwe aeg ei jõudnud päris rahwakooli luua ja üles pidada. Sellest pidiwad mustad warjud koolija seega ka terve kiriku elusse langema. Sellepärast pidi otse meie kirik tema kadumist soowima. Ja see on ka nii sündinud.

7. Pääle Põhja sõja oli meie rahwa põlw raskemaks pärispõlweks saanud, nii waljuks, kui ei iial enne. See pidi kiriku ja koguduse elule kõige suuremat kahju tooma. Kuid kodumaa paremad pojad on seda pea märganud, pärispõlwe wasta sõda tõstnud. Nende tunnistajate eesotsas seisis otse Liivi kirik. Torma õpetaja *Georg Eisen von Schwarzenberg* (1746—1775), tõstab selle wasta esimese hääle. Kodumaal seda ei kuulda, aga see kostab kaugemale. Eiseni töö pärispõlwe wasta ilmub *Peeterburis* a. 1764. Ühel ajal sellega andis *Lätimaa* mõisnik *paron Friedrich von Schoultz* *Mscheradeni* oma talupoegadele a. 1764 ühe inimliku seaduse ja nõudis a. 1765 Liivi maapäewal talurahwa priiikslastmist. Kuid nõudmist ei mõisteta veel. Siiski on kallile mõttele juba uued eestkostjad tõusnud. Nüüd astuwad kirjamehed priiuse eest wälja. Laiuse õpetaja *J. H. v. Jannau* († 1821) kirjutas a. 1786 terve raamatu pärispõlwe wasta. Nimelt aga löi päris tormikella selle wasta kirjamees *Garlieb Merkel*; tema kuulus raamat „*Lätlased*“ ilmus a. 1797. Seda pidi kuuldama. See raamat on priiusele enam teed walmistanud, kui midagi muud. Juba astub ka Liivi ülemas seisuses ise priiuse eestkostjaid wälja. Neid äratab omalt poolt wäsimata kindralsuperdend *R. G. Sonntag*, nimelt oma maapäewa jultustes, kus ta otse isalikult rahwa eest kostab. Wabameelsete rahwasõbraliste rüütlite eesotsas seisab nimelt maanduunik *R. J. L. Samson-Urwastest*. See ei wõinud mõjuta jääda, seda wähem, et kindel oli: ka kallimeelne keiser *Aleksander I.* ise nõuab talurahwa priiikslastmist. See pidi rahwasõbralisele *Samsonile* uut toetust

andma. Tema ettepanekul teeb Liivi maapäew 5. Juulil 1818 otsuseks: talurahwa priikslastmiste keisri käest paluda! Selle juures oli ka kindralkuberner Paulucci mehiseelt priiuse eest seisnud. Nüüd oli valmis, mis isalik keiser soovinud, kodumaa paremad pojad külvanud. 26. Märtsil 1819 finnitakse Aleksander I. Önnistatud Liivi Talurahwa priiuse. 23. Mai kuu päewal 1816 oli juba Gestimaa ja 25. Augustil 1817 Kuramaa talurahwas priiks saanud. Priiusele andsiwad seaduse kindluse „Gestimaa talurahwa seadmised“ aastalt 1816 ja „Liivlandi maa talurahwa seadus“ a. 1819. Priiuse kuulutusel on kõige suurem tähtsus meie terve kodumaa elu kohta. Öiguse orjarahwas oli wabaks riigikodanikuks saanud. Kui waba inimene wõis ta nüüd ka omas ristiinimese elus kosuda. Priiuse kuulutus saab pööripäewaks meie terve kodumaa elule. Ka tema kirj oma usu ja waimu eluga wõib uut elu jooksu algada.

§ 7. Kodumaa kiriku uuem aeg meie aastafajal.

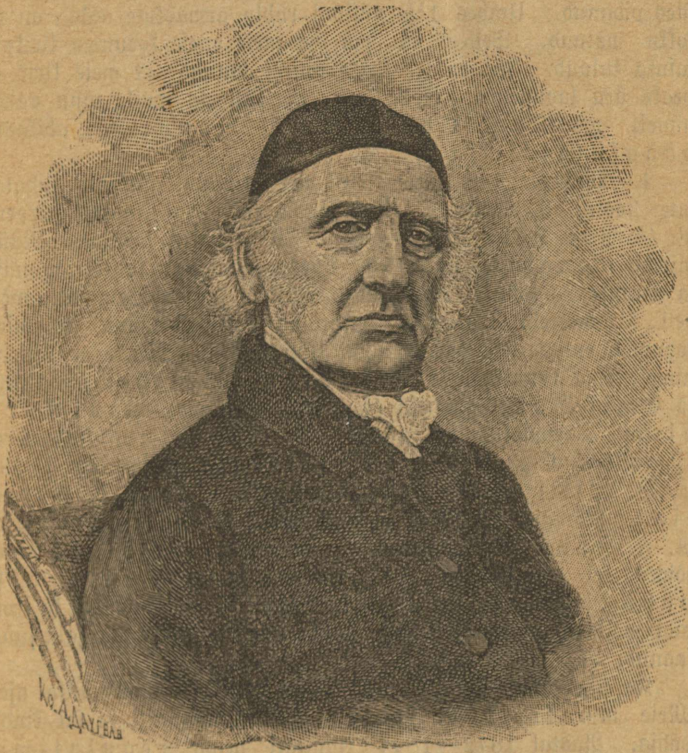
Kawa. 1. Usuarfamine. Piibli seltsid. 2. Kiriku seadus a. 1832. 3. Abikassa. 4. Kiriku elu edeneb. 5. Wõitlus Herrnhuti wasta. 6. Usulahud. 7. Uued ajutused usu finnituseks. 8. Roguduse armastus. 9. Rahwa kirjandus. 10. Rahwa kool 1819—1887. 11. Rahwa wäline elu.

1. Uus usufewade oli pääle raske ristiaja, mida maadelaastaja Napoleon I. toonud, õhtumaal ärganud. See ulatas ka meie kodumaani. Tema esimeseks õhutajaks sai Johannes Gossner Peeterburis 1820—1824, ehk ta ise küll katolikk preestrikuube kandis. Tema waimustatud suust kuulsiwad mitme rahwa ja kiriku liikmed ewangeliumi Jeesuse armust, mis siin peaaegu oli ära ununud. Nende hulgas oli mõnigi meie kodumaa poeg, kes uut ewangeliumi siingi kaugemale kandis. Nii pärastine Järwa praost, Peetri õpetaja ja kirjamees R. M. Henning († 1856). Seda usuelu aitas siis äratada noor Tartu uniwersiteet, mis a. 1802 asutatud, nimelt tema usufindlad prohmesforid G. Sartorius († 1859) ja F. Philippi. Nende äratusel hakkasiwad tunnistajad ennast ewangeliumi lipu ümber koguma. Seks anti piiblile jälle ta õige koht kirikus ja koolis. „Peeterburi piibli selts,“

mille waga keiser Aleksander I. hirmu-aastal 1812 finnitatud, rajab ka sin abiseltsisid, millede tegewus juba 1813 algab. Abiseltside koosolekute pühadest sünnivad meie piiblipühad wälja a. 1815 ja 1816. Ka meie kiriku aia- ehk kabeli-pühad on jelsamal ajal (1813 Hallistes) oma alguse saanud. Küll peab „Wene piibliseltsi“ tööd, asutatud 1814, pea jälle lõppema. Aga a. 1831 finnitatakse „Ewangeliumi piibliselts Wenemaal“ ja ta hakkab oma õnnistatud tööd ewangeliumi usulistele keskale Weneriigis.

2. Meie kirikule oli ka uut seadust tungiwalt tarwis. Mõistuse usu aeg oli seda anda püüdnud, aga mitte jõudnud. Ka selle tõi uus aeg. 28. Detsembril 1832 finnitab keiser Nikolaus I. „Wenemaal Ewangeliumi-Lutheruse kiriku seaduse“. See seab omale esimeses paragrahwis üffi püha kirja ja meie kiriku usutunniskirjad õpetuse ainsaks juhtnõuiks. Sellega on siis mõistuse usk ka seaduslikult murtud. Uue seaduse järel langeb meie kirik 8 konsistoriaal-konda niisama palju konsistoriummide all. Nende juhatajad on ilmalikust seisusest, abiesimehed on kohased waimulikud ülemad karjased. Kõigi konsistoriumide üle walitseb „Kindral-Konsistorium“ Peeterburis. Selle ilmaliku esimehe ja waimliku abiesimehe nimetab keiserlik majesteet, wiimasele piiskopi auunime kinkides. Aastal 1890 wähenes konsistoriummide arv: nüüd ühendati Liwimaaga Saaremaa ja Riia linn, ja Gestimaaga Tallinna linn, kellel enne ka oma isekonsistoriumid olnud.

3. Waheajal oli ilmsiks saanud, kui suures waimulikus puuduses need harukogudused on, kes meie suures riigis sellesama seaduse warju all muu-usulistele keskale elawad. Seda tuletas nimelt a. 1844 Peeterburi õpetaja Flittner meelde ja äratas mõtet usuwendade kasuks üht abiseltsi asutada. See oli järe, mis nimelt usumehe Karl Christian Ulmanni südamesse langes. See mees (sünd. 1793, surinud 1871) oli Lätimaal õpetaja, siis Tartus usuteaduse prohwessor olnud; aga oma prohwessori ameti a. 1842 kautanud. Nüüd pühendas ta oma elu Läti kirjandusele ja Liwi rahwafoolile. Ka usuwendade hädaga sai ta oma kiriklikus ajakirjas tuttawamaks, mida ta 1838 aastast saadik kirjutas. Säälsus keisri arm Ulmanni Peeterburisse ja nimetas ta piiskopiks a. 1856. Nüüd pani tähtis mees tähtsas ametis kõik abinõud käima, et usuwendade häda wähenemada. Ja see mõjus. 8. Augustil 1858 finnitati

Piiskop Carl Christian Ullmann.

„Weneriigi Ewangeliumi = Lutheruse koguduste abikassa“. 19. Aprillil 1859 astus ta juba töösse. Tunnistus on äraarvamata, mis see asutus on toonud. Kuni aastani 1890 oli ta 172 kirikut, 155 kooli- ja palvemaja ja 63 õpetaja maja ehitanud, suure arvu õpetajaid ja koolmeistriid üles pidanud. Umbes 1½ miljoni rubla armastuse andid on ta kokku võtnud. Sellest on hää osa meie enese kodumaa kirikule kasuks tulnud. Nii on see kassa muret kannud, et meie kirik ei peaks ära lagunema. Selle eest on küll ka muile tänu anda, nimelt aga Karl Christian Ulmannile, abikassa pääasutajale ja isale.

4. Waheajal oli meie kiriku elu ka muidu mehiste juhatajate hoole all edenenud. See sündis juba, kui kindralsuperdend R. G. von Klot 1833—1855 Liivi kirikut juhatas. Nüüd olivad siinodid, mis 1834 uueste algasivad, kalliks kogumise ja äratuse paigaks. Siin seletati mõtteid ja saadi selgusele, wõideti ka mõtteid ära, mis ristiusuga kokku ei sünni. Karjased koguwad ennast üffi ewangeliumi lipu ümber. Nende eel käiwad nimelt oma tunnistusega Ferdinand Walther († 1869) ja Emil Sakalowski († 1869) Lätimaal, Paul Karlblom Tarwastus († 1872), W. Karlblum Kodaweres († 1875), Eduard Hasselbladt Rambahas († 1889), N. G. Willigerode Karulas ja Tartus († 1893), N. Christiani Rõngus, W. Schulz Pärnus, R. M. Henning ja N. F. Guhn Tallinamaal. Juba wõib a. 1849 Liivi siinod töiste eel tunnistada: Kiriku õpetus seisku üffi püha kirja põhja pääl! Seega oli mõistuse usk ka seestpidi wõidetud, meie kirik jälle puhta õpetuse kuldküünla jala juure saanud.

Ka ühe wälise finnituse leidis meie kirik selsamal tähtsal ajal. Meie maakirikute sissetulek rewideeriti ja sai kindla põhja. Aastal 1842—1844 finnitati nende regulatiwid ehk sissetuleku põhjuskirjad. Mõisniku ja talupoja, meie maa tähtsamad seisused, panewad need teda üles pidama. Ja nõnda tahab meie kirik omal jalal seista. Kuid kas ta seda jõudis?

Aastad 1841—1844 olivad meie maale rasked aastad, wiljakalduse ja nälja aastad olnud. Pärispõlwest oli talupoeg pääsnud. Aga ta seisis nüüd teurjuse all, mis mitte fergem ei tahtnud olla. Leiba nõudes hakkasivad — ühed soojale maale wälja rändama, töised hakkasivad oma usku wahetama. See usuwahetus

festis kolm aastat 1845—1848. Kümnes jagu Läti ja Eesti rahvast langes Lutheruse kirikust ja heitis Greeka usku. Mis suured muutused kaasa töiwad, see tuli seletuse alla, kui endine Wolmari õpetaja piiskop Dr. Ferdinand Walther (1855—1864) Liivi kindralsuperdendiks sai. Ka muidu püüdis tema kiriku elu kõigipidi kosutada. Herrnhuti wasta aitas ta kirjastid ja kogudusi selgusele. Ka aitas tema rahwakooli kõigest jõuust ehitada. Kuid a. 1864 pidi ta ametist lahkuma. Põhjal, mis tema rajanud, ehitas edasi tema järeltulija Dr. Arnold Christiani (1865—1881).

Ka Arnold Christiani aitas Liivi rahwakooli kosutada, et ta oma mehe tööd jõuaks teha. Niisama ilmutati tema ajal uus Konwendi seadus a. 1870. Nüüd wõtawad kiriku konwentidelt ka talupoja saadikud täie õigusega osa. Nemad on seega täiealiseks tunnistatud, et ka omalt poolt oma kiriku käekäitu juhutada. Seesamasuguse konwendi seaduse on ka Gestimaa maapäew a. 1896 wast wõtnud. See seadus on ülitähtsaks saanud. Nimelt on selle mõjul kiriku ja koolimajade ehitusi ette wõetud, mis enne üsna wõimata oleksiwad olnud.

Gestimaa kiriku tähtsam edendaja oli kindralsuperdent Dr. Woldemar Schulz, endine Pärnu õpetaja ja waimulik kirjamees, aastal 1863—1887. Saaremaa kiriku äratajaks sai Kuresaare õpetaja Konrad Eduard Hesse, 1834. aastast saadik, Saaremaa superdent 1873—1882. Tema päästis Saaremaa kiriku mõistuse usu paelust.

5. Nõnda wõis meie kiriku usk kauniste kosuda. Kuid raskest sõjatulest pidi ta ka siis weel läbi käima, kui ka mõistuse usk wõidetud. Wõidelda oli mõtete wasta, mis kiriku katuse all suureks saanud, mõtete wasta, mis wäljaspoolt meie kiriku wasta tormasiwad. Nimelt pidi kirik Herrnhuti wasta uueste oma seisukohta seletama. Ja see on sündinud. Esialt näidati kindralsuperdendi v. Kloti ajal seaduse põhjal: see pole õige, et Herrnhut isekombetega Lutheruse kiriku liikmeid oma seltsi wasta wõtab ja „tõist tundi“ peab, millest kõiki ei lasta osa wõtta. Siis wõideldi J. Walteri ja Arnold Christiani ajal sõnaga. Nüüd tehti selgeks: Upetus, et nimelt Herrnhuti pühade kogudus, kuhu liisu läbi wasta wõetakse, ei wõi püha kirjaga kokku käia. Selle järele hakkawad ka kiriku enese liikmed ennast üksi jälle oma usutunnistuse ümber koguma. Ka Herrnhuti walitsus Sakjamaal märkab seda. Aastal 1857 keelab tema „liisutamise“ ja

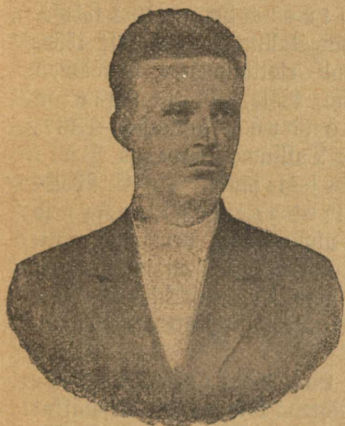
„tõise tunni“ ära. Küll ei taha fiinsed töölised sellega täieste rahul olla. Nead mõtavad nüüdki veel oma kogudusesse liikmeid wasta, kuna nad nende käest 19 tõutust usu ja elu kohta nõuawad. Siiski on suurem mõtlus seega lõpnud. See pole ise kasuta jäänud. Südametunnistusi on see mitmeti selgusele saatnud. Ja kus selleks ustawaste wõideldi, nagu Viivimaal, sääl pole ka määrsejatel suurt õnne olnud.

6. Need walitsiwad oma sõjawäljaks enamiste Gestimaa. Sääl sai a. 1859 Joh. Reinberg ehk Maltswet isegufuseks prohmetiks. Ta keelas oma jüngritele sea liha söömise, wiinajoomise ja tubaka põletamise ära. Ka sakramenti pühitsewad nad ise wiisil. Ja ka imetegusid arwas ta ennast teha wõiwat — kuid liha ei tahtnud siin waimu sõna kuulda. Muudu välises elus oliwad ta jüngrid auusad ja laitmata. Siis tuliwad Baptistilased ja Irwingiaanlased oma ewangeliumiga. Priiusulised, kes a. 1875 oma jutlustega Noarootsis algawad, saawad wiimaks päris jampsijateks, kes silmanähtawalt haiged on. Siingi wõib üffi puhas sõna haigele hingele rohtu tuua.

7. Nii suured ringid oliwad kirikuusust langenud. See oli sündida wõinud, et ta hooletandmine tihti üle karjaste jõuu käinud. Tuliwad ju ühe õpetaja pääle Viivimaal enam kui 7200 hinge läbisti. Et seda puudust wähenhada, asutasiwad õpetajad ise a. 1849 „Viivimaa asemikõpetajate kassa.“ Selle toel pidi uusi abiõpetajaid ametisse pandama. Umbes 10 aastat pääle selle loodi ka „Gestimaa asemikõpetaja amet.“ Niisama asutasiwad Muhu õpetaja K. Nerling ja superdent K. Hesse „Saaremaa õpetajate kassa“ a. 1877. See on juba tähtsat abi annud, et õpetajad wäikete Saare koguduste pääle tuleksiwad ja ka sinna jääksiwad. „Viivimaa asemikõpetajate kassa“ elas umbes 30 aastat. Siis asutati temast „Rihelkondade jautamise kassa.“ Selle abil peab suuri kogudusi jautatama, jautatud koguduste pääle iseõpetajaid ametisse pandama. See kassa, niisama kui ka Gestimaa oma, on meie abikassa walitsuse all. Tema oli a. 1896 57,489 rubla suur. Gestimaa kassa on veel suurem, 73,223 rubla. Nimelt ka Viivi- ja Gestimaa maapäewad toetawad neid asutusi suuremate summadega. Midaku siis nemadki meie kirikut kosutada, meie kogudusi kaswatada, et nad usu sisse jääksiwad.

8. Neiski asutustes juba on koguduse usk ennast ilmu-

tanud, mis armastuses tegeu. See on ka muidu awalikuks saanud, Jumala kaja wasta, mida armastus ehitanud, wendade wasta, kes meie abi tarwitawad. Nimelt on ka meie koguduse armastusele ennast kaks suurt wälja awanud: wäliline ja sisemine missioon. 1846. aastast saadit toetab meie kirik Leipzigi missiooniseltsi, et tema kindla püha kirja ja usutunnistuse põhja pääl seisab. Selle seltsiga lähleb meie armastus paganaille appi India- ja ka Afrikamaal. Nii oliwad 1891. aasta armuanded missiooni kasuks Wene- ja Poola-

Ewald Owir.

Karl Segebrock.

maalt 22,800 rubla suureb, nii suureb, kui ei iial enne. Ka missioonisaadikuid on meie kodumaa wälja saatnud. Nii sai Hugo Sahn Hereero rahwa apostlikis ja Karl Hasselbladt Bassuto Rahwite missionäriks Afrikas juba mõne aastakümne eest. Neile on weel uuemal ajal tõisi tunnistajaid järele läinud. Aga weel enam on meie käest nõutud. Mitte üffi sõnaga, ka oma werega on meie kodumaa pojad sääl surmawarjumaal pidanud tõendama, et nad oma Issandat armastawad. Missionär D. Thal, Viivimaalt pärit, suri a. 1895 Afrikas. Musta maailma jau hirmus kliima oli ta noore elu lõpetanud. Noored missionärid Ewald Owir, Jõeleftme kihelkonnast, ja Karl Sege-

brock, Kuramaalt pärit, hakkasivad Juuli kuul 1895 Kilimandsharo mäe ligi töösse, mis röömfaste edenes. Säär on nad 8. Oktobril 1896 metsliste neegrite käte all langenud. Vere-tunnistaja kroon on nende pähe pandud pühas sõjas paganlise pimeduse wasta. Nende tunnistajate mälestus olgu meile püha!

Uga ka sisemine mission, halastuse töö koguduse enese keskkel, on sest wõidust märku annud, mis meie kogudusele tõutatud. Nimetame wiimselt wäljalt üffi järgmised halastuse asutused: a. 1859 asutati Peeterburi diakonissade ehk õdede maja, Tallinna ja Riia oma 1866. Jurjewi „Reichenberg-Mellini asutus“ astus a. 1894 töösse. Nende „õed“ teewad nimelt kui haigetallitajad halastuse tööd. Waesid kurtummasid püüawad ristiinimeseks kaswataba 6 kurtummade kooli: Riias Saksa laste, Miitawis ja Wolmaris Läti laste jauts; Wändras, asutatud 1867, ja Saaremaal, asutatud 1893, Tallinna murde, ja Põlles, asutatud 1897, Lõune-Gesti murde laste jauts. Dr. C. Waldhauer asutas 1872 Riias esimese pimedate kooli. Ka neid waesid waesemate hulgas kaswatab nüüd kristlik armastus ristiinimesteks. Siin ja muidu tuhat korda weel on meiegi kirik teuga näidanud, et ta selle Iskanda sisse usub, kes ütelnud: Ühe uue käsufõna annan mina teile, et teie ükstoist peate armastama. Joh. 13, 34.

8. Uuem parem aeg tõi ka meie rahwa kirjandusele uut hoogu: Seda aitasivad ette valmistada kolm Saare kirjanikku: P. G. von Frey (Uued waimulikud laulud, 1793), J. W. von Willmann († 1819 — Jutud ja mõistatused 1804) ja Ludwig von Luce († 1842 — Saaremaa juturaamat 1807 ja 1812). Siis helistas uue aja sisse Joh. Heinrich Rosenplänter († 1846), Pärnu õpetaja, oma kirjanduse ajakirjaga, mida ta 1813—1832 Pärnus wälja andis, kirjamehi enese ümber kogudes. Täieste uue ajajärgu Gesti kirjanduses algas siis endine Nigula, pärastine Üffi õpetaja Otto Wilhelm Masing, sündinud 1763, surnud 1830. Oma „Pühapäewa wahelugemistega“ (1818) sai tema tõsiseks rahwakirjanikuks ja oma „Maarahwa nädala lehega“ Gesti ajakirjanduse rajajaks. Ka hulga waimulikka kirju kirjutas tema. Kuid need oliwad, nagu ka suurem jagu tõiste tema aja kirjameeste töödest, mõistuse usu mõju all. Siiski oli ka neil kirjadel oma tähtsus: nad

aitasivad rahwasteelt kirikuteeleks teha. — Niisama wõitles kui päris rahwafirjanik — liigjoomise wasta krahw Peter Manteuffel († 1842). Siis paniwad Gesti keele harimisele kindla põhja alla R. Fählmann (sünd. 1799, surnud 1850) ja nimelt Eduard Ahrens († 1863) ja F. Wiedemann († 1887). Ahrensi täis keeleõpetus ilmus 1853 ja Wiedemanni oma 1875. Juba wõib Gesti kirjandus oma jalgadele astuda: F. R. Kreuzwald (sünd. 1803, surnud 1882) jatkab, mis R. Fählmann alganud. Ta awab Gestirahwa hinge, nimelt omas Kalewipoja lauludes a. 1861 ja oma „Gestirahwa ennemuisetes juttudes,“ a. 1866. Tema saab seega Gesti rahwaliku tundmise äratajaks. Ühtlasi on ka J. W. Jannsen (sünd. 1819, surnud 1890) juba tegewuses. Tema sai Gesti päris ajakirjanduse isaks. Rõigis oma kirjades tegi „isa Jannsen“ tööd rahu ja ristiusu waimus. Nii läis uus elu õhuke meie kirjandusest üle. See pidi meie rahwast tuimusest äratama, nii ka meie kirikule kasuks tulema. See ilmub juba sest, et ka päris waimulik kirjandus kosuma hakkab. Beetri õpetaja R. M. Henning († 1856) astub oma kirjade hulgaga wälja, et D. W. Masingi aja mõistuse usku ära wõita, ja annab nimelt uskliku piibli loo 1821 foguduse kätte. R. J. Masjing loob a. 1842 Tallinna keelse, L. Körber a. 1845 Tartu keelse kooli piibli loo. Martin Körber seab a. 1864 Tallinna keelse ja Ed. Hasselbladt Tartu keelse koolikatekismuse kokku. Niisama annab N. Christiani a. 1848 Tartukeelsele rahwale jälle uskliku lauluraamatu kätte. Uus Tallinna keelne lauluraamat ilmus Põltsama õpetaja R. Maurachi päätoimetusel a. 1869. Sel on weel mõni puudus. Kuid lootuse järele saab see a. 1899 täieste uuendatud kujus foguduste kätte antama. Seks on jälle nimelt R. Maurach ise wäsimata olnud ja palju waewa näinud. Nimelt on ta kõik tähtsamad Gesti luuletajad kaastööle kutsunud. Nii on ka meie waimulik kirjandus kindlale rajale saanud. Temagi seisab jälle üksi püha kirja ja kindla usutunnistuse põhjal ja aitab ses waimus fogudust kaswatada.

9. Selle kaswatuse töösse astub nüüd ka meie kodumaa rahwa kool. Gesti priiuse kuulutusega sünnib ka päris rahwakool ja hakkab uue jõuga oma suurt hariduse tööd. Liivi rahwakoolile paneb põhja talurahwa seadus a. 1819. Selle kuulsad kooliparagrahmid (§ 516 ja 517) on kindralsuperdent

R. G. Sonntag loonud. See kool pole nüüd enam „mõisa kool“, vaid „kogukonna“ ehk „walla kool“. Iga 500 meeste hinge pääle peab üks walla kool tulema. Ra peab igas kihelkonnas üks kihelkonna kool olema. Tema pole enam leerikool ehk trahvikool, vaid kõrgem hariduse päit rahwa noorele soole. Siin peab nimelt ka pääle lugemise ja usuõpetuse kirjutama ja rehtendama õpetama. Ra peab nüüd kooli sundus maksma. Nende nõudmistega on R. G. Sonntag Liivi rahwakooli isaks saanud. Küll ei taha need nõudmised kohe täide minna. Rahwakool peab 1819—1840 nagu esimesi sammusid astuma. Mitmel pool peab koduõpetusega veel lepitama. Õpetajate kodukatsumised püüdwad seda elustuda. Kuid enam peab sündima, peab priiks saanud rahwas ka waimu poolest priiks saama. Seda nõuawad nimelt Liivi kirikuõpetajad. Kuid kust peab jeks nimelt rahwa koolmeistrid wõetama? Häda pärast saab Laiuse kihelkonna kool 1822. aastast saadil esimeseks „koolmeistrite kooliks“. Siis saadawad õpetajad pea noore Lätlase J. Zimse Saksa maale, et ta täieks koolimeheks õpiks. Selle pääle ilmus a. 1840 uus kooli seadus ja sellega algab Liivi rahwa kool oma tõist elujärku. Sellega astumwad korralikud koolikohtud töösse: „Ülem maakooli kohus“ ja selle all neli „Kreismaa kooli kohut“. Esimeses on ka üks asjatundja koolinõuunik. Kreismaakooli kohtu liikmete hulgas on ka üks ilmalik ja waimulik koolirewident, kes koolisid peawad katsuma. See kooliseadus on meie rahwakooli oma jalule seadnud. Nimelt on tema ka kihelkonna koolid, mida Sonntag nõudnud, tõeste elusse kutsunud. 1843. aasta ümber hakatakse neid asutama. See kihelkonnakool on täieste uus asutus, millel minewase aastaja „kõstri kooliga“ midagi tegemist ei ole. Ra on „koolmeistrite kool“, mille õpetaja F. Walter Wolmaritse asutanud, uue mõjuga oma tööd alganud. Ta on Walgas J. Zimse juhatusel all a. 1848 hüüritud korteris uue elujooksu sisse astunud. Seega on meie rahwakooli lapsepõlv (1840—1851) mööda; ta võib täiecaliseks saada ja saab ka a. 1851—1874. Sels aitas teda nimelt Karl Kristian Ulmann, kes 1844 Liivi esimeseks koolinõuunikuks saanud. Tema „kooli juhatusel“ järele aastalt 1851 astub kohaline kooliwalitsus elusse, kus pääle kiriku eestseisja, õpetaja, kihelkonna koolmeistri ka talurahwa joost kihelkonna kooliwanem liikmeks on. Sellega hakab

rahvas ise koolist osa võtma. Ka on Walga seminar a. 1853 oma majasse läinud, kus ta suureks hariduse hallitaks meie rahvale saab. Siis avatakse a. 1871 Läti ja 1873 Eesti külakoolmeistrite seminar. Ka kinnitab seadus a. 1871 koolmeistri päewaliku leiwagi, selle alam pall olgu 7 taalrit maad ehk 100 rubla raha! Veel annab siis ülem maakooli kohus a. 1874 kõik kooliseadused ja oma „õpetuse=plaanid“ wälja. Need rajawad kooli tööle kindla tee ta kindla seisuga. Nüüd võib ta oma mehe tööd algada. Ja ta teeb seda kunni aastani 1887.

Ka Saaremaal saab rahwakool 1819. aastaga uue alguse. Tema üle walwab „Saaremaa ülem kiriku eestseisja amet“. Kuid nii ei jõudnud ta kosuda kui Suuremaa kool. Saaremaal oli oma isewalitsus. Liwimaa uued kooliseadused pääle 1840. aasta ei ulatanud mitte siia. Kunni 1860. aastani õpetati sääl külakoolides näituseks üksi lugemist ja katekismuse sõnu. Üksi kihelkonna kool õpetas ka kirjutamist ja rehkendamist. Siis aga tõi ka Saare koolile uut elu usu elu kosumine, mida K. G. Hesse äratas. See hakkab nimelt wilja kandma, kui Saaremaa rüütliid a. 1871 Raarma kiriku juure „Saaremaa koolmeistrite seminari“ asutatakse. Mõtte ärataja, seesugust kooli asutada, on Jaani õpetaja Dr. J. K. Temler, selle teuks tegija selleaegne Raarma õpetaja, pärastine Karsti praost J. Birgensohn.

Ka Eestimaa! on 1837 aastani hää arw wallakoolisid olemas, nende kõrwas ka „trahwikoolisid“, kuhu lapsed kogutakse, kes hooletusesse jäetud. Siis annab koolile uue kindluse talurahwa seadus a. 1856. Selle järele hakkab „ülem kooli komisjion“ rahwakooli üle walwama, mille all kohaline koolikomisjion seisab. Ka asutatakse kaks koolmeistrite seminari: üks Ruudase Gesslastele, tõine Noarootsi Rootslastele, juba a. 1854. Uut hoogu rahwa koolile tõi siis „Eestimaa koolide regulatiw“, mille kindralsuperdend W. Schulz lõi ja mis a. 1875 seaduseks sai. Et see kohane olnud, näitatakse juba järgmised aastad. Eestimaa rahwakool kosus kauniste. Selle eest tuli aga nimelt tänada W. Schulzi, Eestimaa kiriku ja kooli wäsimata eestkoostjat.

Selle põhja pääl tegi meie rahwakool kiriku juhatusel all tööd kunni a. 1887. Siis tõi keiserlik käskkiri nimetatud aasta 17. Mai kuu päewast suure koolimuutuse. Nüüd sai ta otseteel

riigivalitsuse hoolekandmise alla. Rahwateele asemel sai riigikeel õpekeeleks. Üksi usuõpetus jäi rahwateelde ja kiriku ülewalmamise alla. Suur ja järjerikas muutus! Ta sünnib otse 200 aastat pääle selle, kui meie rahwafool Rootsi walitsuse ajal oma ametliku alguse saanud — ja seegi sündinud meie kiriku äratusel.

10. Ühes meie kiriku elu kosumisega on ka r a h w a w ä l i n e elu üsna uuele järjele saanud. Priiks saanud talupeeg oli „prii kontrahiga“, mida ta oma isandaga teha wõis, ommeti raske teoorjuse alla jäänud. Siin pakkus talle uut warju „Piivi talurahwa seadus“ a. 1849 ja Gestimaa oma a. 1856. Esimese päälooja oli wabameelne Läti paron Hamillar Fölkersahm olnud. Selle seaduse järele wõis teutegija rentnikuks, rentnik pärisomanikuks saada. Ja ta sai ka. Puudused, mis nüüdki weel ilmunud, kautas Piivi talurahwa seadus aastalt 1860. See finnitab nimelt neile kohase kahjutasumise, kes ommeti oma kodukohakesest pidivad lahkuma. Siis ilmutati a. 1866 uus „Kogukonna seadus“. See teeb talupoja täieste ta endise isanda eestkostmise alt wabaks. Nüüd on tal oma politsei, oma „wallawalitsus“, kus ta oma wallawanemate ja nõumeestega ise oma majapidamise üle walitseb. Nimetame ka siin kohal weel, et a. 1870 uus kiriku konwendi seadus ilmus. Selle järele wõtawad ka talurahwa saadikud oma kiriku- ja kihelkonna konwentidest täie hääleõigusega osa.

Selle kõige järele peame küll tõeks wõtma: Meie talurahwas on täieealiseks tunnistatud, et ta ise oma kirikliku ja kodanliku elu üle walitseks. Suured kodumaa küsimused, mis 1765. aastaga alganud, millede wastamiseks ka meie kirik ise mõnda waewa näinud, on ära wastatud. Meie kiriku, koguduse ja rahwa elu on suurte sammudega edenenu. Siingi on jõudaste jõutud toorusest hariduse, pimedusest walguse poole. Kosumast kirikust on ka kõik meie kodumaa muud hariduse wäed: rahwa kool, rahwa kirjandus ja maaseadus mõnda elustust ja äratust saanud. Meie Ewangeliumi-Lutheruse kirik on siin walguse hallikaks olnud, mis meie terwele kodumaale paisnud. Ja ta wõis seda olla, sest usupuhastuse päewadest saadik oli Baltimaa kilp ja päite, kepp ja kalju — puhas ewangelium.

